

Innehåll

Hallamölla. Berättelse av Sten Åkerman

- Bilaga 01 Vad är en stamp
- Bilaga 02 Ernfrid Tjörne berättar
- Bilaga 03 Beskrivning Hallamölla Nr 2 1728 (Då benämnd Nr 3)
- Bilaga 04 Återinvigningen 1950
- Bilaga 05 Ritning över kvarnverket
- Bilaga 06 Karta 1722 med vägar mm
- Bilaga 07 Beskrivning av Hallamölla Nr 3 år 1845
- Bilaga 08 Skvaltkvarn Ritning
- Bilaga 09 Lillemölla och miljöförstörelsen där
- Bilaga 10 Dikt om fattigvården i Eljaröd
- Bilaga 10 Inledning
- Bilaga 11 Boende på Hallamölla nr 1
- Bilaga 12 Ur Möllerströms bok Skånska Möller
- Bilaga 13 Beräkning av kvarninkomster 1860-talet
- Bilaga 14 Thomas Nilssons testament
- Bilaga 15 Familjens släktträd

INLEDNING

Du, som ämnar läsa denna min berättelse, bör känna till följande:

Alla fakta jag funnit om Hallamölla och Människorna där har jag försökt dra egna slutsatser kring. Därför vill jag ge samma kommentarer till innehållet, som två av mina "idoler" gjort:

- *"Saga väves på sanningens varp" (Piraten) och*
- *"De som vet vad som verkligen hänt lever inte längre, men det här är min berättelse." (Leif GW Persson om sin TV-serie om gamla intressanta mord).*
- *Det finns bilagor till berättelsen med bl.a. fulltextversioner av dokument, som jag vill hänvisa till. Urklipp av dessa texter har jag på lämpliga ställen infogat i berättelsen som stöd för det jag där skriver. Samma citat kan dyka upp på olika ställen och styrka olika avsnitt av min berättelse.*

Sten Åkerman

En berättelse av Sten Åkerman om Människorna och Miljön under Hallamöllas storhetstid på 1800-talet.

Hallamölla har ett varmt rum i mitt hjärta. Det är platsen där som "barn jag lekt" tillsammans med min ungdomskamrat Gert Ekstrand, som bodde ca 500 m uppströms vattenfallen. Redan från första besöket i Hallamölla bjöd ån och vattenfallen på spännande upplevelser. Tiden var 1940-talet, och Hallamöllas storhetstid var över.

Men en kvarn med lite mark fanns kvar. Den arrenderades av en fattig möllare, som hette Engström och som ofta besökte oss i Ludaröd för att på kvällarna lyssna på radio. El-ström fanns inte i Hallamölla på den tiden. Huset han bebodde totalförstördes genom en eldsvåda långt senare. Dessutom fanns det vita affärshuset kvar. Däri fanns två små lägenheter. I den ena bodde en intressant ungkarl, skogsarbetare Ivar Löfqvist – "Bisten" kallad - som på sin fritid odlade sitt stora intresse för historia och då särskilt för den egna bygdens. Vid sin bortgång testamenterade han till Hembygdsföreningen allt sitt material i form av handskrivna böcker och sparade dokument. Föreningens ordförande, Clas Johnson, har låtit mig ta del av vad Löfqvist samlat.

I en liten lägenhet på andra våningen bodde på 1940-talet en ogift kvinna, vars son Stig blev min skolkamrat. Hon blev sedermera lantbrukarhustru i Eljaröd.

Vid stigen som gick mellan Gerts bostad och vattenfallen låg ett litet hus som då beboddes av två fattiga systrar, som hette Lundberg. De var döttrar till en färgare, som arbetar vid den gamla vadmalsstampen, efter vilken bara grundstenar fanns kvar. Både den lilla stugan, Gerts hem och de övriga uppströms liggande fastigheterna tillhörde Ludaröds by, även om de i dagligt tal räknades till Hallamölla.

Det norr om ån liggande Loppehuset tillhörde Andrarums socken.

Lillemölla eller Lilla Hallamölla var en skvaltkvarn och torp som låg minst en kilometer nedströms Hallamölla. Resterna därav är på kartan över den nutida vandringsleden, som följer ån nedströms, utmärkta såsom fornminne.

”En bondgumma” väckte mitt intresse

Det som fick mig att på gamla dagar åter ägna mitt intresse för Hallamölla var en skildring av en resa i Albo, som signaturen Harald skrivet 1897 för Kristianstadsbladet. Bland mycket annat skriver han om sitt besök på kyrkogården i Eljaröd så här:

”Någon namnkunnig mans jordiska kvarlevor göms inte här, men väl en märkvärdig kvinnas, som i livstiden bar namnet mor Anna. Hon var en bondgumma, som genom sina sällsamma egenskaper gjort sig bemärkt och omtyckt, inte precis så mycket av sitt eget stånd, men väl av överklassen. Hon var bland annat överdådigt frimodig, uttalade sin mening utan omsvep, var styv i konversationen, snusade som en getapulier och lade på många sätt en karlavulenhets i dagen. Hon hade stor erfarenhet på skilda områden och visste nästan råd för allt.”

När jag frågade min vän Acke Eriksson om Anna fick jag följande svar:

”Anna var ju Anna ”Stampa” i Hallamölla, egentligen Anna Andersdotter, 1805-1890 gift med Nils Larsson, pojken som blev rånad i Eljaröds fure, och mor till Thomas Nilsson – grosshandlaren i Hallamölla. Hennes farfars far var Johan Göransson Drake, åbo i Åkaröd, som är en av mina förfäder och kanske en av dina också.”

Jag upptäckte att det fanns mer skrivet om denna färgstarka kvinna. Min nyfikenhet om henne och hennes omvärld var väckt. Jag började samla material och redovisar i det följande sådant som jag tycker kan vara intressant. Det mesta som finns publicerat om Hallamölla handlar om döda ting såsom de bestående byggnaderna, alltså kvarnen och köpmannahuset, och om de historiska forntida ägarna. **Det jag vill skildra är Hallamöllas mera detaljerade historia från tidigt 1800-tal och framåt och de intressanta människor, som då tillsammans skapade en storhetstid för Hallamölla.**

Låt mig dock börja med de döda tingen, alltså:

FASTIGHETERNA & ANLÄGGNINGARNA

Hallamölla – Lillemölla – Vad är det?

Jag vågar påstå att gemene man med ”ortsbegreppet” Hallamölla genom åren menat all bebyggelse, som fanns utmed Verkeån nedanför de branta backarna norr om Ludaröds by, alltså allt från Täppamöllan och Loppehuset ner till och med vattenfallen. Men ska man vara formellt korrekt är det inte så. Det är bara byggnaderna vid vattenfallen med tillhörande mark, som är Hallamölla. Allt det andra söder om ån tillhör Ludaröd och Loppehuset tillhör i Andrarums socken.

Det egentliga Hallamölla har under den tid jag kommer att beskriva varit tre fastigheter, där var och en har sin historia. Allt ägdes av Pipers fideikommiss.

Den som vill veta något om platsens riktigt gamla historia kan bl. a. läsa Acke Erikssons bok om Eljaröd, som kom 2017. Jag skall hålla mig till 1800-talet och början på 1900-talet.

Hallamölla nr 1

kommer på grund av mänskorna, som bott där, att vara centralt i min berättelse. Fastigheten är den del av Hallamölla, som ligger längst uppströms vid det första av Verkeåns fem vattenfall.

Under senare delen av 1900-talet byggdes just här ett rejält spång över ån till södra sidan, där marken tillhör Ludaröds by. Något sådant fanns inte i min barndom på 1940-talet. Vi fick hitta mera spännande vägar, om vi ville ta oss över ån.

Det som när 2000-talet började fanns kvar att beskåda var det förhållandevis sentida "vita huset", som en gång inrymde Thomas (eg. Truls) Nilssons grosshandel och bostad. Detta hus är emellertid tyvärr på 2000-talet ombyggt, nästan till oigenkännlighet. Men de gamla stenmurarna från byggnader där man bott och haft sina näringsverksamheter finns kvar.

Thomas Nilssons affärsbyggnad i Hallamölla.

Foto: Glenmar

På Hallamölla nr 1 fanns på 1600-talet och sannolikt långt dessförinnan en kvarn med möllare, där det maldes spannmål av olika sorter. Omkring år 1740 behövde tydligen Christina Piper, som äger hela Hallamölla, en kvarn närmare Christinehof och Alunbruket. Hon lät därför flytta detta kvarnverk i Hallamölla Nr 1 till Forsemölla i Andrarums socken.

Denna flyttning kom av någon anledning inte att registreras i den jordebok, som myndigheterna förde bl a för att hålla reda på kvarnars skyldighet att betala skatt och kvarntull. Myndigheterna tog Hallamölla och Forsemölla för att vara två namn på samma kvarn. Forsemölla blev därför under nästan 100 år inte skattelagt för kvarntull. Innehavaren av Hallamölla Nr 1 fick felaktigt betala trots att där inte längre fanns någon kvarn. Av någon anledning gjordes dock åren 1845-48 en utredning, som slutade med att Pipers Forsemölla blev skyldigt att betala tull i framtiden och tre år bakåt i tiden. Hallamölla nr 1 blev befriat från kvarnenskatt, men det är outrett om arrendatorn där fick tillbaka något av den skatt eller kvarnränta (5 tunnor hart korn/år) som felaktigt hade betalats.

Det flyttade kvarnverket blev omkring 1740 ersatt med en sågmölla, alltså ett vattendrivet sågverk med en sågmöllare. Redan omkring 1760 ändrade man sig och byggde här istället en vadmalsstamp eller stampmölla, där hemvävd hård vadmal bearbetades så att den blev mjukare och varmare. Den kunde också färgas där.

Det forsande vattnet leddes troligen först i en träränna, som började längre uppströms. När det passerat vattenhjulet, som drev stampverket, fortsatte det i den stenränna, som man fortfarande kan se rester av, och kunde återanvändas av kvarnen på Nr 2, som låg nedanför.

Om de ekonomiska villkoren för Stampmöllan i Hallamölla finns inte mycket fakta att tillgå. Dock visar handlingar i Löfqvists arkiv att det år 1825 gjordes en skatteläggning av stampverket. Myndigheterna konstaterade då att den årliga avstampningen var högst 3000 alnar, vilket efter gällande priser skulle ge en årsinkomst på 41 Riksdaler 32 Skilling och att kronans del till rusthåll, vilket var en fjärdedel, skulle vara 10 Riksdaler 20 Skilling (i 2017 års penningvärde ca 1500 kronor). Dåvarande ägaren överklagade och yrkade på att avdrag skulle göras med 20 Riksdaler för underhållskostnader. I första instans fick han rätt. Avdraget blev dock inte godkänt i högsta instans, som fastställde de förstnämnda beloppen, bl a med hänvisning till att Hallamölla var "frälse", alltså för övrigt fritt från skatt till Kronan. Det skulle dock förvåna mig mycket om inte den företagsamma Anna lyckades skapa nya kunder, så att omsättningen och lönsamheten ökade.

Jag är osäker på hur länge stampen var i bruk. Acke Eriksson skriver att den inte användes längre än till slutet av 1860-talet. Dokument visar dock att Anna betalade arrende för den med 40 kronor så sent som 1882, alltså åtta år före sin död, så någon verksamhet fanns där. För det färgeri som drevs tillsammans med stampen fanns arrendatorer, som var färgare mellan 1872 och 1881. När Annas make Nils dog 1876, 73 år gammal, står han i dödboken som "färgare". Kanske var det då bara byggnaderna Anna betalade arrende för 1882, men hon fortsatte nog att arbeta så länge hon orkade. Hon tycks ha varit rörelsehindrad en tid före sin död 1890. Det finns nämligen bland tillgångarna i bouppteckningen en "sjukvagn". I kyrkans dödbok står att hon dog av förlamning.

Anna blev 85 år gammal och fick enligt vad som berättas en välbesökt och ståtlig begravning. Hon vilar på Eljaröds kyrkogård tillsammans med maken Nils och sonen Thomas.

Den förste arrendatorn av färgeriet, Ola Lundberg, kom år 1872 och var kvar till 1875, då han öppnade eget färgeri uppe vid träbron ca 800 meter uppströms. Han drev detta till 1897, då Olof Wallin tog över och fortsatte. Det kom i slutet av 1800-talet en ny färgningsteknik, som också Olof Wallin använde. Den nya tekniken visas på en dokumentärfilm på följande länk:

<https://www.oppetarkiv.se/video/1375755/journalfilm-olika-hantverksyrken>

En del av Vallins utrustning lär finnas på Kulturen i Lund.

I **Bilaga 1** berättas om vadmalsstampar och tygberedningen.

Här ser man tyget när det tas upp ur hon för översyn. De "randiga" träbitarna i bakgrunden är stamparna, som går växelvis upp och ner och under tiden föser tygrullen, som ligger i hon under, runt. Tyget är blött och man håller på vatten under tiden också, varmt eller kallt. Tyget bearbetas i stampen 20-30 minuter per omgång.

Alla de tre fastigheterna i Hallamölla ägdes av greve Piper och var "frälse", vilket medförde befrielse från vanlig skatt. Både kvarnarna och stampen i Hallamölla var dock verksamheter som fram till mitten av 1800-talet beskattades särskilt efter "skattläggningar". Protokoll från någon sådan finns i Löfqvists arkiv. Skatten fastställdes till ett antal tunnor spannmål (ca 150 liter), som skulle betalas till "rusthåll".

Till Hallamölla Nr 1 hörde mycket mark. Den sträckte sig västerut till Loppehuset vid den nuvarande träbron, norrut ända till gränsen mot Fiskabäcks marker och därifrån österut ner mot ån. Det fanns naturligtvis också djur på torpet. Byggnader, som låg öster om det senare byggda "vita huset" inrymde troligen stall o.d. men kanske också lagerlokaler och personalbostäder. Spår av dessa byggnader finns kvar i form av stenmurar.

Om arrendeavgiftens storlek vet jag bara att den på 1840 talet var "5 tunnor hart korn" per år för hela Nr 1, vilket då motsvarade ca 19 Riksdaler riksmünt eller i 2017 års penningvärde drygt 2 100 kronor.

Vi kan skapa oss en bild av vilka byggnader som funnits genom att studera den här kartan ur Pipers arkiv, gjord år 1864:

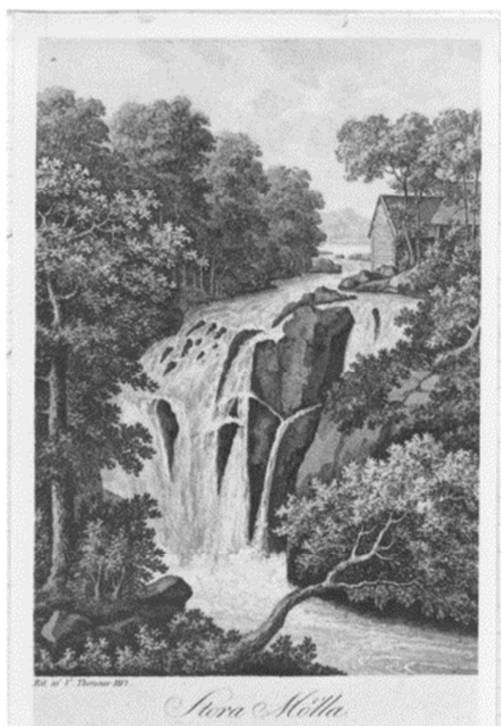

En enda ögonvittnesskildring från Hallamölla i slutet av 1800 talet har jag funnit. Det är vad signaturen "Harald" skriver i Kristianstadsbladet 1897 när han reser "genom Albobygden". Det "större kvarnverk" han här nedan nämner är Hallamölla nr 2.

Nere vid strömfåran finns ett större kvarnverk, som drivs med ovanfall. Nog hade här varit plats för åtskilliga andra anläggningar i industrins tjänst, om den rätta företagsamheten blev ån varse. Strax ovanför fallen reser sig ett bättre byggnadskomplex med verandor, paviljonger och trädgårdar. Det är Th. Nilssons präktiga handelslokal. Där har sen mer än 25 år tillbaka idkats en grosshandelsaffär, som mer än en grossör i våra småstäder funnit avundsvärd. Utom hela albobygden har den jämväl behärskat större eller mindre delar av angränsande härader, trots att affärens centralpunkt är belägen i en riktig avkrok, minst 1½ mil från närmaste järnvägsstation.

Harald skriver inte något om att han såg, träffade eller pratade med Thomas Nilsson. Året var 1897 och Thomas bodde där och gjorde fortfarande affärer även om de besökande kunderna var färre. När Harald på sin fortsatta rundtur kommer till Eljaröds by, berättar han om modern - Anna Stampa - dock utan att koppla henne till Hallamölla utan kallar henne "bondgumma".

Det finns ett konstverk från år 1817, där huset längst upp bör innehålla "Stampen".

Författaren Ernfrid Tjörne – en sentida släkting till Anna och med rötter i Lillemölla, besöker 1943 Hallamölla och skriver då på sitt Frosta-mål om miljön i Hallamölla om "Faster Anna". Jag bifogar hela hans text ur skriften "Säsä" som **Bilaga 2**.

Tjörne skriver så här om Annas gamla hus, som blivit ruiner:

"Hinner boningslänga, som va böjd å gråstejn, va ansejnl, som en kan sej inu på ruinen ette den, som e storre en många tjorkor. Höj o mäkti varkar den inu, fast taged e väck). Den legger mä gavelen mod åen, o där va en udböjnad, som hängde ud over vanned. På langsian som syns på bilden hade hun en remmeli glasvaranda, som skåd ud i haven."

Till min stora glädje kan vi efter att också ha läst följande ur Ivar Löfkvists arkiv få svar på hur fint det var här när Anna levde:

Thomas Nilsson är fortfarande en legend i bygden. Han var av en generös natur och en sällskapsmänniska som få. Han tyckte om att se vänner och affärsbekanta hemma hos sig, och man talar ännu om hans påkostade fester för dem. Gästerna hämtades i landåer och charabanger och möttes vid ankomsten av tonerna från ett förhyrt musikapell i den vackra trädgården. Man åt och drack i en över ån utbyggd paviljong vid skenet av kulörta lyktor, som hängts över åns mörka och sorlande vatten. Inom parentes kan nämnas att paviljongen så småningom hamnade hos Vitemölla badhotell, där jag av en slump påträffade den, då jag efter kriget tjänstgjorde som vaktchef för polska flyktingar, som räddats undan koncentrationslägren. Paviljongen var då i dåligt skick.

På foton av Vitemölla badhotell när det var nybyggt fanns det inga verandor och ingen paviljong. Men ägaren, Albokungen Alfred Arvidsson, kände säkert Thomas Nilsson och passade, när Thomas behövde pengar i början av 1900-talet, på att köpa den sexkantiga paviljongen och troligen också verandadelar och flytta allt till Vitemölla. Med den inglasade paviljongen kom Badhotellet år 1913, då det invigdes, att bli så här fint:

Hvitemölla badhotell 1913

När fasadernas balkonger senare kom att glisas in, användes troligen mer material från verandor i Hallamölla. Hotellet är numera fint renoverat. Paviljongen och verandorna finns kvar och ger byggnaden dess skönhet.

Som jag tidigare berättat kan vi av byggnaderna på Hallamölla Nr 1 bara beskåda det numera till oigenkännlighet ombyggda "Vita Huset" och stenmurarna från forna byggnadsverk

Om det "Vita Huset" – Vem ägde det?

Thomas bodde fram till sin död i det stora vita hus, som byggdes för affärsrörelsen. När det byggdes sannolikt i slutet av 1870-talet. Det innehöll stora butiksrum, som jag själv varit inne i på 1940-talet. De var då tomma. Det fanns en liten lägenhet till höger innanför entrédörren och en mindre bostad på vinden.

Huset stod på Nr 1:s arrenderade mark, alltså på "ofri grund". Några lagfarter finns därför inte som visar vem som är eller har varit dess ägare. Det finns en husbyggnad, som 1890 redovisas i Annas bouppteckning och där tas upp till 200 kronor. Till den fanns det ingen motsvarighet år 1876 i bouppteckningen efter maken Nils. Jag tror att det är det vita huset som kallas för "husbyggnad".

Thomas återvände från USA år 1867. Ingen vet när bygget började planeras, men det var säkert klart före år 1880. Det blev naturligt att Anna som då var arrendator ansågs vara ägare. Därigenom var det också skyddat mot fordringsägare, som den rörelsefrivande Thomas kunde bli jagad av. Att han i föräldrarnas bouppteckningar, genom att förklara sig "urarva", avstod från arv, tyder på att han drog en klar gräns mellan släktens ekonomi och sin egen. Vid faderns död fanns det tillgångar, som han skulle ha kunnat ha nytta av, men vid moderns död var den största tillgången ett lån till dottern Ingrid och hanteringen av det skulle ju kunde ställa till bråk mellan arvingarna.

Eftersom Thomas avstod från arv när Anna dött 1890 och brodern Anders då blivit bonde i Illstorp och knappast var intresserad av affärshuset, blev det systemen Ingrid som ärvde det. Hon kom också att fr om 1901, när hon flyttat dit och gjorde Thomas sällskap, i kyrkböckerna att stå som husägare. Så var det fram till år 1917 när Thomas dött. Då sålde hon huset till Per Hansson och flyttade. Per

bodde där med sin familj till år 1927, då han sålde huset till markägaren, alltså Pipers. Pers familj bodde i min barndom i Kasvasen.

Krutkällaren är en annan ”byggnad” som säges ha tillhört grosshandeln. Det en gammal jordkällare, där man på betryggande avstånd från det vita huset förvarade krut och sprängämnen, som man sålde. Den ligger på södra sidan ån i höjd med kvarnen. Den stod tom och tillgänglig och gjordes av min lekkamrat Gert Ekstrand och mig till vår egen välinredda fästning med ”möbler” och lite ”husgeråd”. Det var svårt att lämna denna vår lya. Den enda gång min snälla moder försökt ge mig stryk var vid ett tillfälle när hon av med oro väntat på min alltför sena hemkomst.

Hallamölla Nr 2

Kvarnen på Hallamölla Nr 2 står gudskelov kvar på 2000-talet. Den överläts år 1949 till Albo Härads Hembygdsförening av greve Piper. Nutidens ”moderna” greve har senare i avgörande situationer också bidragit till kvarnens underhåll, så att den fortfarande kan startas upp och visas i drift för besökande turister.

De som bott här alltsedan långt tillbaka i tiden haft sin kvarn som den huvudsakliga inkomstkällan. Den kvarn som fanns här 1728 finns beskriven i en lantmäterihandling (**Bilaga 3**), som då upprättades i samband med att Christina Piper bytte till sig kvarnen. För Christina var det tydligen viktigt att råda över kvarnar i trakten. Ungefär samtidigt flyttade hon kvarnverket från Hallamölla Nr 1 till Forsemölla.

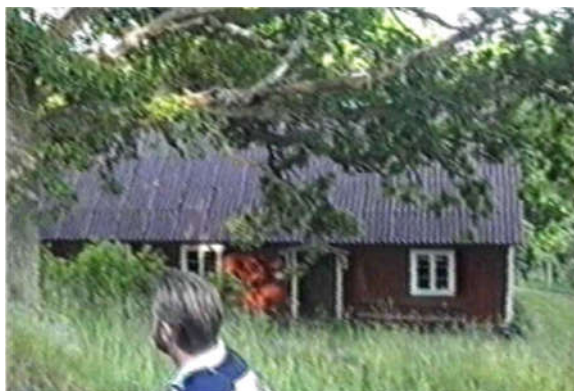
Kvarnen före takbytet

Ända fram tills den nya kvarnen iordningställdes omkring år 1860 fanns det en ungefär lika stor byggnad som anslöt till kvarnbyggnadens östra gavel. I den bodde möllaren och hans familj. Den gamla kvarnen hade bara ett par kvarnstenar och bedömdes år 1728 kunna mala 6 tunnor spannmål per dygn, alltså ca 1 ton. Den nya fick två par kvarnstenar och en teknisk inredning, som gav den mycket större kapacitet.

En konstruktionsritning på den nya kvarnen finns som **Bilaga 5.**

Till Hallamölla Nr 2 hörde bara lite mark (se kartan från 1864) ända fram till år 1878, då Nr 3:s mark tillfördes. Den nuvarande kvarnbyggnaden finns med på kartan från år 1864 och tillkom i slutet av 1850-talet. Vid återinvigningen av kvarnen 1950 gjordes den beskrivning som återges i **Bilaga 4.**

Det hus, 50-talet meter nedanför kvarnen, som var bostad, stall och ekonomibyggnader för sentida arrendatorer, syns inte på kartan. Det tillkom nog i samband med att marken från Hallamölla nr 3 hade tagits över 1878. Byggnaden totalförstördes i en eldsvåda i slutet av 1900-talet och idag syns bara spår av grund och skorsten.

Bostadshus mm 1995 före eldsvådan

I ett arrendekontrakt på 10 år från 1837 förbinder sig Ola Tykesson att betala 6 tunnor råg och 8 tunnor korn samt gratis malning åt Godset. Men Ola avlider efter ett par år och änkan med sin nye make, drängen Pehr Månsson tar över fram till år 1853, då arrendet övertages av Lars Åström på samma villkor.

År 1857 blir Anna Stampas make Nils Larsson arrendator. År 1869 övertar deras son Anders Nilsson arrendet och driver kvarnen till år 1879, då han köper gården Illstorp 6 i Andrarum och flyttar dit med familjen.

Efter Anders Nilsson tillträder följande nya arrendatorer i tur och ordning:

- 1879 Möllebyggaren Jöns Möller, som efter 3 år åker till USA,
- 1882 Johan Olof Eldström på Ludaröd 2, uppströms vid ån,
- 1888 Sven Mårtensson på Ludaröd 1:14,
- 1892 Möllare Martin Larsson,
- 1893 och 1894 Möllare Carl Larsson Träff och Ladufogden Janne Larsson Träff.
- 1894 Möllaren Anders Hansson (senare på Tappamöllan),
- 1913 Johannes Nilsson Hallqvist
- 1934 Änkan Emma Andersson

- 1934 Ragnar Persson och
- 1944 Erik Engström , som blir den sista arrendatorn som i någon mån håller kvarnen igång åren 1944-49. Jag minns honom från kvällsbesök i mitt hem under krigsåren. Mycket tyder på att lönsamheten i Hallamölla Nr 2 då var mycket dålig, även om det tillförts mera mark.

Det var först när jag börjat skriva denna berättelse som jag ”upptäckte” existensen av gamla

Hallamölla Nr 3.

Det var ett kvarntorp som låg söder om ån vid det nederst vattenfallet och hade mark som gränsade till Sjöhuset och Ludaröd.. Där fanns en kvarn på 1600-talet och sannolikt också tidigare. Det fanns ingen bro från Nr 3 till Nr 1 och Nr 2 på andra sidan vattenfallen utan vägen till den här kvarnen gick enligt 1864 års karta söder om ån mot Sjöhuset och Eljaröd. Samma väg gick i förlängningen också västerut till träbron vid Loppehuset.

Från Sjöhusets mark och Eljaröd till Hallamölla har det genom historien funnits en körbar väg med bro över ån ungefär 500 meter nedströms vattenfallen. På en gammal karta (**Bilaga 6**) visas också en numera obefintlig väg från denna bro och österut mot Brösarp. De många tillfartsvägarna från olika håll visar att Hallamölla var en central plats enligt den gamla regeln att ”Alla vägar bär till Rom!”.

I ett protokoll från en ”Skatteläggning” år 1845 beskrives den dåvarande kvarnen. (**Bilaga 7**)

Enligt Acke Erikssons bok om Eljaröd var en Anders Nilsson (1758-1805) den siste brukaren som kallades ”möllare”. Men visst var kvarnen igång också därefter. Arrendator var ända till 1855 Per Göransson. Ur hans arrendekontrakt år 1823 kan utläsas att kvarnen då är i drift och att han är skyldig att gratis mala åt Godset men också betala ett spannmålsarrende på 8 tunnor råg och 12 tunnor korn, vilket var högre än det som då krävdes för Hallamölla nr 2, som ännu inte var ombyggt. En bilaga klippt ur en skatteläggning beskriver Nr 3 år 1845. Byggnaderna började troligen rivas när Göransson slutade, alltså år 1855, En del därav tror man har använts när den gård på Ludaröd nr 7 byggdes, som blev smedja.. Mellan åren 1856 och 1878 var Lars Svensson på Ludaröd 6:6, Nils Larsson på Hallamölla nr 1 och hans son Anders Nilsson på Hallamölla 2 i tur och ordning arrendatorer. Marken lades år 1878 till Hallamölla nr 2.

Lilla Hallamölla eller Lillemölla

Lilla Hallamölla eller Lillemölla tillhör inte Hallamölla, men det kan vara på sin plats att också beskriva det lilla torpet med skvaltkvarn här. Annas bror, Göran Andersson, var arrendator där mellan 1799 och 1855, då han dog. Hans änka Hanna Månsdotter behöll arrendet till år 1860. Den siste arrendatorn, som tillträdde 1864 var Annan son Anders på Hallamölla Nr 2. Lillemölla kom 1878 att tillföras Hallamölla Nr 2.

Lillemölla var ett torp med en mindre kvarn med ett horisontellt vattenhjul – en s.k. skvaltkvarn – (**Bilaga 8**) som låg mer än 1 km nedströms från Hallamölla bort mot Broröd och Brösarp.

Miljöförstöring är i våra dagar ett ofta beskrivet fenomen, som emellertid ställde till problem också i 1700-talets Lillemölla. Jag bifogar en Lantmäterihandling, som berättar därom. **(Bilaga 9)**

ANNA STAMPA OCH HENNES FAMILJ

Först om Anna Andersdotter – Anna Stampa – Anna Larsson

När jag i kyrkoarkiven från Hallamölla letade efter Anna hittade jag henne första gången som 19-åring hos Trulls Nilsson på Nr 1. Det kändes då naturligt för mig att tro att hon som de flesta andra föräldralösa som lämnade sina hem för att arbeta, var en stackars fattig flicka. Men riktigt så visade det sig inte vara.

Anna föddes i Lönhult (Brösarp) den 6 september 1805. Hon var näst yngst i en barnaskara på sju barn. Hon hade fyra äldre bröder: Lasse f. 1795, Måns f. 1797, Göran f. 1799 och Johan f. 1803 och lillasyster Kjerstina f. 1807. Göran kom som vuxen att arrendera Lillemölla. Fadern hette Anders Lasson f. 1748 och modern Ingar Mårtensdotter f. 1774. Anders var åbo på Lönhult 9/32 mantal Lönhult nr 1, som var en stor gård med rusthåll, ryttare, pigor och drängar. Det fanns 4 hästar, två kor, flera oxar och svin. Men så blir mor Ingar sjuk och dör 1812 bara 37 år gammal och tre år senare, år 1815, dör fadern Anders av lungsot, 67 år gammal. Deras bouppteckningar, båda med samtidig auktionsförsäljning är intressant läsning. De visar på ett stort bohag. Fadern har kort före sin död gjort ett testamente där han försöker skapa rättvisa mellan barnen. Han förordnar att gården skall drivas vidare av antingen Lasse eller Måns. Det blir Måns.

Arvskiftet som göres vid faderns bouppteckning ger Anna och de andra fem barnen vardera hela **238 Riksdaler banco, vilket i 2017 års penningvärde motsvarar ca 33.000 kronor.** Bland de tre personer, som vid bouppteckningen finns närvarande för att bevaka de omyndiga barnens rätt, finns Trulls Nilsson från Hallamölla nr 1. Det blir också så att hon år 1819, när hon är 14 år gammal, flyttar Trulls i Hallamölla. Han hade kommit dit ungefär 10 år tidigare och gift sig med änkan Hanna Lassesdotter, som ensam skött stampkvarnen något år efter makens död. Hanna dör 1821 och Anna blir pigga hos Trulls. Mantalslängden tyder på att Annas lillasyster Kjerstina också kommer till Trulls för en tid.

Något år innan Anna kom till Hallamölla hade det inträffat en dramatisk händelse i trakten – en ung postryttare blir rånad. Den unge ryttaren skulle senare bli **Annas blivande make Nils Larsson.**

Om Postrånet i Eljaröds Fure år 1817 (av Sven Pavén i Brösarp)

Rån av värdetransporter är en vanlig företeelse i dag, men de förekom även i "den gamla goda tiden". I början av 1800-talet skedde ett postrån på vägen mellan Brösarp och Eljaröd, ett rån som man fortfarande talar om.

Före järnvägarnas och flygets tid befordrades posten med ryttare eller diligenser. En av post-rutterna var sträckan Kristianstad-Ystad.

Natten mellan den 26 och 27 november 1817 överföll tre män från Onslunda den 15-årige kronoposttryttaren Nils Larsson från Eljaröd, som två gånger i veckan transporterade posten från Maglehem till Eljaröd, där en annan ryttare tog vid. De tre hade lagt sig i bakhåll vid Långe Jons le i Eljaröds fure (le = "grind"). De hade stängt leet för att tvinga ryttaren att stiga av. Bytet blev en ansevärd summa kontanter. Ur rättegångsprotokollen framgår det inte hur rövorna behandlade Nils, men enligt den muntliga traditionen ville anföraren (Mårten Bone) döda honom, vilket de andra två motsatte sig. Han lär emellertid ha blivit slagen till marken, där han blev liggande tills rövorna lämnat platsen. Sedan tog han sig hem till Eljaröd. Där kallade byhornet till samling och en skara gav sig i väg för att försöka gripa rövorna.. Nils själv lär ha begivit sig till Ravlunda för att underrätta kronolänsman Gabriel Strömbäck.

De tre rövorna var husmannen Mårten Svensson (58 år), vanligen kallad Mårten Bone, artilleristen Anders Blomberg (28 år) och Mårten Bones son, drängen Ola Mårtensson. Enligt rättegångsprotokollet var Mårten Bone en känd mästertjuv, som flera gånger blivit dömd för stöld. Även Blomberg hade blivit dömd för stöld och inbrott och dessutom rymt från regementet.

Enligt en uppgift var det spårsnö vid tillfället, vilket kanske är en förklaring till att ett "medborgargarde" redan på förmiddagen nästa dag dök upp hos Mårten Bone i Onslunda och bevakade huset tills länsmannen infann sig. Han grep Mårten Bone och Blomberg samt ytterligare ett par familjemedlemmar, dock inte sonen Ola, som hade lyckats ta sig därifrån.

Rättegångsförhandlingarna ägde rum i Brösarps tingshus den 12 och 13 december 1817. Mårten Bone och Anders Blomberg dömdes att mista högra handen samt halshuggas och steglas. (Stegling innebar att en avrättads kropp spikades upp på en pål, stegel, eller delades i fyra delar som lades på ett horisontellt hjul på pålen. Förfarandet avskaffades i Sverige 1841.)

Dödsdomarna skulle fastställas av Göta hovrätt i Jönköping. Drängen Ola Mårtensson var inte närvarande vid rättegången men lär senare ha blivit dömd till livstids fängelse. De båda dödsdömda gick till kungs med anhållan om strafflindring men utan resultat.

När avrättningen skedde, har inte gått att fastställa. Det finns inga noteringar i kyrkböckerna om deras dödsdag. Enligt en muntlig tradition avrättades de 1820 på Brösarps galgbacke. Enligt traditionen låg eller hängde de avrättades kroppar kvar så länge att fåglar byggde bo i de tomma skeletten, som togs ned först efter kungligt ingripande. När Carl XIV Johan vid ett tillfälle kom resande förbi platsen, lär hästarna ha blivit skrämda av liken, och kungen lär då ha förbjudit seden att låta liken hänga kvar så länge innan de begravdes.

Den rånade 15-årige postryttaren var Nils Larsson, som senare skulle bli Annas make

Jag frågade Acke Eriksson om vad han visste om Nils och hans bakgrund och fick i urklipp följande svar:

Fader: Lars Mårtensson 1774-1848, åbo Eljaröd 17 1803-1830

Gift med Bengta Nilsdotter 1772-1829

Bengta var först gift med åbo Nils Ernstsson på Eljaröd 17, som dog 1801.

Deras barn: Nils Larsson 1803-1876, Ernst Larsson 1804--1829, Karna Larsdotter 1807-1877, Mårten Larsson 1808-1869, Lars Larsson 1810-1841

Mårten Larsson blev åbo på Eljaröd 17 efter fadern Lars Mårtensson. Var åbo fram till sin död.

Lars Larsson var från 1837 fram till sin död 1841, möllare på Forsemölla i Andrarum

Lite extra fakta om Nils Larsson: 1849-52 arrendator på Ludaröd 1:2 och 1854 benämnes han handlare!

När jag studerat bouppteckningen efter Nils Larssons mor, som dog 1929, vågar jag dra slutsatsen att Nils inte hade mycket att ärva. Eljaröd nr 17 var då liksom under 1900-talet en mager arrendegård under Pipers, och man hade behövt låna pengar för att klara sig.

Gården låg vid den tiden i Eljaröds by ungefär vid korsvägen mot Ludaröd, öster om landsvägen. Den flyttades så sent som på 1870-talet till sitt nuvarande läge vid vägen mot Vitaby.

(Min privata notering om Eljaröd Nr 17: Det var dit Erik Olofssons familj med dottern Kerstin, som blev min fru 1957, kom att flytta på 1940-talet.)

År 1828 har Anna 23 år gammal och Nils som är två år äldre funnit varandra. De gifter sig och tar samma år över arrendet på Hallamölla nr 1 efter Trulls Nilsson. De låter dock den gamle stampmöllaren bo kvar hos sig fram till hans död vid 71 års ålder år 1837.

De kommande tjugo åren händer bl a följande i Nils Larssons och Annas familj:

- 1828 får de sitt första barn – en son, som döpes till Truls (kanske en heder åt den gamle)
- 1829 avlider Nils Larssons mor Bengta. hennes bouppteckning bara en nettobehållning på 240 kr. Eljaröd nr 17 var som arrendegård ingen guldgruva och när barnen hade lämnat hemmet hade föräldrarna börjat låna pengar för att klara sig.
- 1834 föds andra barnet - sonen Anders (kanske efter sin Morfar).
- 1839 föds tredje barnet – dottern Ingrid.
- 1847-52 har de ett fosterbarn, Johannes Johnsson f.1838, som går i skola i Andrarum
- 1849 avlider Nils Larssons fader, Lars Mårtensson. (Bouppteckning ej funnen)
- 1849 arrenderar Nils också del av Ludaröd 1:2 som han behåller i tre år.
- 1849 åker sonen Truls Nilsson till Amerika 21 år gammal. När han efter 14 år återvänder kallar han sig Thomas.

Hallamölla Nr 1, där Nils Larsson och hans familj bodde, var **ett torp** med ganska mycket mark och **en vadmalstamp med färgeri** – inget annat. Mycket tyder på att Nils och Anna när de bildat familj sökte nya sätt att skaffa sig större inkomster.

Åren 1849-1852 arrenderar Nils Ludaröd 1:2. Det var en bra gård som hade åkrarna öster om byn ända till gränsen mot Eljaröd, men också lite mark i nordvästra delen av byn. Gården sköter han med hjälp av gifta drängar.

Mellan åren 1847 och 1853 hade Anna och Nils också fostersonen Johannes Johnsson, född i Andrarum 1838. De lät honom gå i skolan i Andrarum alla åren, men han fick säkert också hjälpa till hemma i Hallamölla. Han konfirmerades 1853 och lämnade därefter styvföräldrarna och blev dräng.

Vi vet inte mycket om inkomsterna från Stampen, men år 1825 hade myndigheterna gjort en "skatteläggning" av Stampverket. De fastställde, utan att det gjordes några invändningar från stampmöllaren, att det årligen stampades 3000 alnar vadmal där. Bruttoinkomsten därav ansågs vara 41 Riksdaler Banco och 32 skilling. Skatten på detta (1/4) blev satt till 10 Riksdaler 20 skilling. Detta beslut överklagades med yrkandet att det borde göras avdrag med 20 Riksdaler årligen för underhållskostnader. Klagan vann gehör i första instans, men inte hos "Kungl. Cammarkollegium" i Stockholm där ärendet sedan prövades. Det första beslutet kom således att fastställas. Hur väl de nämnda beloppen överensstämde med verkligheten är okänt. Mot bruttoinkomsten gjordes inga invändningar. Måhända var den högre?

Enligt numera tillgängliga på konsumentindex baserade omräkningsprogram skulle 41 Riksdaler då motsvara ca 6000 kronor 2017. Räknar man med hur arbetarlönerna utvecklats skulle den arbetstid som krävdes för att år 1825 tjäna 41 Riksdaler år 2017 ge en inkomst på ca 167.000 kronor.

År 1815 hade pålagorna på kvarnar lättats och i början på 1860-talet blev det fritt fram för möllarna att driva sina företag. På Hallamölla nr 2 lät Greve Piper vid den här tiden iordningställa en ny kvarn, som bl a fick två par kvarnstenar och på andra sidan ån snurrade kvarnstenarna på Hallamölla nr 3. Nils bestämmer sig nu, när möjligheterna finns, att satsa på att bli möllare och arrenderar år 1857 Hallamölla Nr 2 och år 1863 även Hallamölla Nr 3. Nils blir alltså i 55-60 årsåldern den enda möllaren i Hallamölla har därigenom monopol på all kvarndrift kring vattenfallen.

Anna, som är ett par år yngre än Nils, får säkert ganska självständigt leda arbetet i "stampen" med tillhörande färgeri.

Nils och Anna bestämmer sig i början av 1850-talet för att försöka bli "Handlare". År 1846 hade det blivit tillåtet för alla att starta handel, bara avståndet till närmaste stad är tre mil eller mer. År 1852 noteras Nils som "handlare". Han avslutar detta år arrendet i Ludaröd och satsar på affärsrörelsen i Hallamölla tillsammans med Anna. De behöver få ordning i "bokföringen" och anställer 1858 bokhållaren Nils Johan Stenbeck. Stenbeck bor i Hallamölla 1 år och blir sedan handlare på Eljaröd 19:6 alltså mitt i byn. Han driver affären fram till 1863, men kan säkert ändå bistå Nils och Anna med råd och dåd, Affären i Eljaröd har sedan överlåtits i flera led och var på 1940 talet, då den innehades av Gunnar Andersson, den största av byns tre affärer.

Det var alltså i början av 1850-talet som affärsverksamheten i Hallamölla startades, säkert med Anna som färgstark marknadsförare. Hennes speciella personlighet, så som den beskrivs av "Harald" och "Tjörne", kom väl till pass. Låt mig för tydlighetens skull upprepa deras beskrivning av Anna:

Ur Haralds reportage från 1897:

"Hon var en bondgumma, som genom sina sällsamma egenskaper gjort sig bemärkt och omtyckt, inte precis så mycket av sitt eget stånd, men väl av överklassen. Hon var bland annat överdådigt frimodig, uttalade sin mening utan omsvep, var styv i konversationen, snusade som en getapulier och lade på många sätt en karlavulenhets i dagen. Hon hade stor erfarenhet på skilda områden och visste nästan råd för allt.

I ortens finare hus kunde inte en familjefest gå av stapeln, dit inte mor Anna var inviterad. Prästen och länsmannen kunde inte värdigt fira sin födelsedag, med mindre de fick tråda en gammaldags polska med mor Anna. Gamle greven i Christinehov, Karl Piper, kände sig aldrig bättre upprymd, än då han på tu man hand fick skämta och spela bondtolva med mor "Anna."

Och ur Ernfrid Tjörnes släktminnen:

"På faster Stampas ti, då sto Hallamölla i sitt flor. O då hålls vejana i bästa sjeck ette den tiens anspråk. Dar va mena som skolle aga på dom då, bå höja o lava, bå i nöttia o onöttia udrättningar. For faster Stampa hun va ett rivaner o karavänt fruntömmen, som hade många järn i illen.

Kjörde jore hun som en hejl kar, o va hun ude o vändes vintertien, hade hun langstövla o sjengpäl på se, hun som andra kjörare, o mostra på ögen jore hun o la te knaggana mä, om de behövdes, så engen konne tro, som hörde na på håll, anned en ad de va en kar hun som di andre.

O når hun kom fram te hogåren, så bevardia hun se någon knappt mä å snacka mä non ann en greven säl, o han bå na eng på sitt privata kontor o bjöd segår å sin ejen låda, o då bed hun snoppen å mä tännen o spotta den lajnt udad gåled, o sa tvi så de tjoa å ed. O där sad hun mä bejnen i kors, de ejna lajt över de andra, pressis som manfolk brugar, o så snacka di mä varandra som två vecka som helst, greven o hun. Dar ska engen tro ad hun hållt se på nåd vis for å va sämmer en va han va."

Greven, som hon så enkelt skaffade sig audiens hos och umgicks med var Carl Erik Piper, som är 6 år yngre än Anna. Han är 64 år gammal när han dör år 1875. Med sina goda relationer med honom skapade hon en öppen dörr till den stora kund, som Christinehof säkert var under många år, såväl när det gällde kvarnprodukter, utsäde ("säasä" enligt Tjörne) och andra varor som vadmalsbearbetning. Pipers drev ju både lantbruk och ett stort alunbruk med inbyggd affär för de anställda. Enligt Harald var det fint folk på gillena där hon bl.a. hade trevligt umgänge med "länsman", vilken måste vara den mäktige Montan.

Ett annat bevis för att Anna och hennes familj umgicks i "finare" kretsar upptäckte jag i dopboken i Spjutstorp. När dottern Ingrid's son Axel döptes där år 1873, var ett av dopvittnena den blivande prästhustrun Nelly Böös, som var dotter till bokhållaren N G Böös på Christinehov och Torup. Hon gifte sig sedermera och Olof Olinder och blev prästfru i Ravlunda. Nellys föräldrar hade ingått i Annas umgängeskrets.

Namn på personer i med ledande befattningar vid Christinehov förekommer ofta i sammanhang, där familjedokument upprättades. Det var också i Christinehov som dottern Ingrid i början på 1860-talet träffar den unge trädgårdsmästaren Mathias, som hon kom att bilda familj med. Men mera om Ingrid längre fram.

Både Annas make Nils och sonen Anders var möllare. Därför inflikar jag här lite text om

KVARNAR OCH MÖLLARE.

Lönsamheten för kvarnar under 1800-talet har den erfarne Lönhultssättlingen Johan Möllerström (1886-1969) beskrivet i sin år 1968 utgivna lilla bok "Skånska Möllor och människor i Österlen".

Det aktuella kapitlet i boken bifogar jag, men här följer några avsnitt av boken:

"Den typ av kvarnar som var mest påkostade och dyrbara var de med dubbel utväxling, där ett stort vattenhjul drev ända till 4—6 par kvarnstenar, utom småmaskiner och hissanordningar."

"Att en sådan stor kvarn var en lönande rörelse säger sig själv. Ett par stenar, d. v. s. en enkel kvarn, malde upp till 10 tunnor råg per dygn om de gick dag och natt, som ofta hände. Med tre kvarnar kunde man producera 60 hektoliter per dygn."

"En sådan kvarn räknades i inkomst likvärdig med en mindre herrgård, och innehades i regel av någon herreman eller ståndsperson, som utarrenderade den till en möllare, vilken i sin tur hade en bra inkomst av densamma."

"Då mjölet tar avsevärt mer plats än den omalda säden måste mjölet packas rätt hårt med en trästöt för att rymmas i säcken även sedan den tillåtna 5 % tullen fråntagits, vilket innebar en viss frestelse för möllaren att inte använda stöten alltför hårdhänt, utan hellre ta ett extra tag med tullmättet. Detta var av koppar, krönt med en kunglig krona och såg vederhäftigt ut, men det hade ingen grepe, utan måste hanteras med ett grepp om kanten; tummen ansågs därför för den enda ärliga lemman på en möllare, den hölls inne i mättet och stod följaktligen på kundens sida under tullningen."

"Historierna om kundernas ständiga kamp med möllaren för att hålla tullningen inom någorlunda hyggliga gränser äro legio. Då han dessutom bjöd på fri förtäring av hembränt för kunden under väntetiden hände det att det blev svårt för kunden att hålla ögonen öppna och kontrollera."

"En annan gammal historia från skråtiden belyser på sitt sätt allmänhetens inställning till möllarens mentalitet. En kringvandrande gesäll i ett annat yrke, berättade om sina äventyr i Tyskland. I Bremen, sa han, där hänger dom regelbundet en tjuv var måndag. En närvarande möllare frågade då troskyldigt hur de kunde ha en tjuv till reds så på dagen, och fick svaret: — Har dom ingen så tar dom den äldste möllaren och hänger honom."

Mycket tyder på att Nils Larsson var initiativrik och smart. När han fick veta att Pipers ville bygga en ny kvarn på Hallamölla Nr 2 tog han tillfället i akt och ordnade ett arrendekontrakt på den. Det blev

en för den tiden modern kvarn med två par kvarnstenar och stor kapacitet. Nils tillträdde år 1857. Det var nog då den gamla kvarnen togs ur bruk och den nya började byggas. Företrädaren, Lars Åström, som tidigare varit trädgårdsmästare på Christinehof, flyttade till Pipers Torup och blev 1864 Möllare på Krubbemölla.

På andra sidan ån låg den gamla kvarnen på Hallamölla Nr 3. Den hade också två par kvarnstenar, varav dock det ena paret var plomberat och inte användes. Det var en kvarn för grovmalning och således ingen mjölkvarn. När den 1863 blev ledig för arrende tog Nils över också den. Hans motiv var nog två. Han fick därigenom tillgång till åkrar med god jordmån, och så fick han monopol på kvarnverksamheten i Hallamölla.

Som ensam möllare i Hallamölla kom Nils Larsson säkert att få goda inkomster. Jag har i **Bilaga 12** försökt beräkna hans möjliga inkomster på grundval av vad Möllerström skrivit.

Nils driver nu en lönsam kvarnrörelse och han håller på till år 1868. Då är han 65 år och slutar som möllare. Men arrendena stannar inom familjen genom att sonen Anders tar över. Han har redan 1866 tagit över arrendet på Nr 3. Han vill kanhända skaffa sig en egen lya där, eftersom han har träffat Elna Nilsdotter från Ludaröd (f.1939), som han gifter sig med 1969. Samma år föds deras första barn, dottern Anna.

Anders driver med framgång kvarnarna till 1878 då möllan på Nr 3 stängs för gott och Anders avbryter båda sina arrenden i Hallamölla. Han har tjänat tillräckligt med pengar för att kontant köpa gården Illstorp 6 för 11.000 kr. Familjen, som nu har vuxit med dottern Ingar f. år 1872 och sonen Nils f. år 1874, lämnar så Hallamölla och blir Andrarumsbor i Illstorp, där sonen Carl föds 1879. I familjen finns också Elnas uädotter Else f. år 1864. I min berättelse återkommer jag till Anders och hans familj längre fram.

Nils Larsson blir inte överksam bara för att han slutar som möllare. Han börjar hjälpa Anna i Stampen med färgningen av det som stampas. När han 1872 blir 69 år gammal orkar han inte med så mycket arbete längre utan låter en utomstående färgare ta vid. Det blir en granne, Ola Lundberg, som år 1875 skapade ett eget färgeri söder om träbron vid Loppehuset. Detta färgeri kom år 1897 att övertagas av Olof Wallin, som i många år fortsatte att färga. Huset finns kvar på 2000-talet, fint renoverat.

Jag minns från min barndom Olof Lundbergs döttrar Hilda f 1878 och Anna f 1881. De bodde i den lilla fortfarande bevarade stugan bara 100 meter uppströms vattenfallen. Jag minns Hilda som en mager kvinna, som alltid var på språng. Systemen Anna såg jag aldrig. Hon verkade ogärna vilja träffa folk – förmodligen för att det påstods att hon var tvekönad. Systrarna var mycket fattiga och det var om deras situation som min farbror Gösta Åkerman skrev dikten "Fattigvården i Eljaröd". När hembygdsföreningen vid återinvigningen av kvarnen år 1950 utgav en liten skrift fanns dikten återgiven där, men utan författarens namn. Men den finns, handskriven, som **Bilaga 10**.

År 1867 återvänder äldste sonen Truls från USA. Han kallade sig nu Thomas och skriver sig alltid som "Th Nilsson". Det innebär att Nils och Anna har alla sina tre barn hemma i Hallamölla. Alla hjälps nog åt med arbetet. Man har två torp, där det fanns boskap, två kvarnar, en stamp med färgeri, och inte minst en växande handelsrörelse att sköta.

Till sin hjälp hade familjen i regel två drängar och en piga och i butiken ett manligt biträde. Det var trångt för människorna och den växande affärsrörelsen krävde bättre lokaler. Man byggde därför det "Vita Huset".

Jag har gjort ett diagram över bemanningen på Hallamölla Nr 1 (Bilaga 11). Det visar vilka som bodde och arbetade där och vilka år affärerna var intensivast.

Om INGRID – Anna Stampas dotter

Fram till år 1866 fanns det en ung trädgårdsmästare på Christinehof, som hette Mathias Persson. Han var då 30 år och född i Ivetofta. Honom hade Ingrid dessförinnan träffat under familjens alla kontakter med Christinehof. De båda fann varandra. Mathias flyttade, kärleken till trots, bort från Ingrid och Christinehof till en trädgårdsmästartjänst på Gamla Skottorp – en herrgård i Skummeslöfs socken i Halland. Men Ingrid och Mathias saknade säkert varandra och 1868 flyttade hon till sin vän i Halland. De gifte sig och fick 1869 sitt första barn, Anna Bothilda.

Samma år flyttar familjen till Romshus i Spjutstorp. De köper gården, som låg vid stora landsvägen mot Ystad, nära avtagsvägen mot Spjutstorp. Trädgårdsmästaren blir åbo där.

Makarna får där följande barn: Alma Thomasine 1871, Axel Walfrid 1873 och Betty Thea Inez 1875. Efter ungefär sex år som bönder blir de år 1876 handlare i Skåne Tranås. De köper gatuhuset Tranås Nr 15, där de bosätter sig. De behåller dock gården Romshus. I Tranås föds år 1878 dottern Gerda. Tranås nr 15 låg väster om torget mellan kyrkan och skolan, ungefär där Rosenhagens Trädgårdar numera ligger. Samtidigt arrenderar de på 40 år tomtmark och husbyggnad på Tranås Nr 9, där de kommer att driva sin affär. Den måste ha legat ute vid stora landsvägen nära korsvägen mot Onslunda.

Allt tycks gå bra även om de säkert behövde vara flitiga för att samtidigt sköta gården med bl a 4 kor och ett par hästar och affären, som var ganska stor. Men så blir Mathias 1881 sjuk i "koppor" och avlider. Det blir bouppteckning och för att upprätta den tillkallas den beryktade fogden Montan, som tydligen är vän med familjen. Thomas från Hallamölla är närvarande och får förtroendet att bevaka de omyndigas rätt. Bouppteckningen blev på 10 sidor. Gården togs upp till 2.000 kr, bostadshuset till 600 kr och det 40-åriga affärsarrendet till 4.000 kr. Varulagrets värde var 12.607 kronor. Bland skulderna fanns en varuskuld till Thomas på 1400 kr och ett lån från moder Anna på ungefär samma belopp. Sammanlagt fanns det tillgångar på 26.137 kronor och behållningen blev 12.107 kronor.

Sammanfattningsvis var ekonomin god. Det måste anses duktigt av Ingrid och Mathias att på de tolv år de varit gifta skapa ett så stort kapital.

Ingrid drev affären vidare fram till år 1893, då den övertogs av handlanden Karl Ljungström, f. 1862. Hon flyttade då med yngsta dottern Matilda till Brösarp 19, där hon övertog en liten affär av en handlare som hette Nils Mårtensson, f 1853. Brösarp 19 låg långt ifrån centralorten i socknens sydösta hörn, nära gränsen mot Ravlunda och Vitaby och inte långt från en gård som hette Charlottenlund. Hon drev sin affär där i drygt sju år till år 1901, då hon överlät den och flyttade till brodern Thomas i Vita Huset i Hallamölla. Väl där blir hon den första noterade ägaren av huset.

Sannolikt har hennes ekonomi blivit allt sämre och de båda ensamma syskonen behöver varandra. En kortare tid åren 1904 – 1905 kommer Ingrids döttrar också att bo hos dem. Ingrid bor kvar tills Thomas avlider år 1917. Då säljer hon huset till Per Hansson och flyttar till Malmö. Efter ungefär 10 år där avlider hon år 1927. Året dessförinnan skänker hon en sparbanksbok i Albo Härads Sparbank med innestående 1600 kronor till sina fyra döttrar, av vilka Betty var gift i USA. I övrigt ägde hon bara sitt lilla bohag.

I Hallamölla efter 1869

finnes Nils och Anna tillsammans med sonen Thomas, hemkommen från USA 1867. Sonen Anders har tagit över som möllare 1869, då han gift sig. Efter nio år, 1878, avslutar han sina arrenden av Nr 2 och Nr 3 och köper gården i Illstorp Nr 6. Han har haft goda inkomster och betalar gården kontant med 11.000 kronor. Han anar nog att sämre tider är på väg för de gamla kvarnarna. Hans far Nils har åldrats, är Färgare och avlider år 1876. 73 år gammal dör han av "ålderdom". Några dagar före sin död har han skrivit ett testamente innebärande att all egendom skall tillfalla Anna.

Jag har läst hans bouppteckning, som speglar Nils och Anna som välbärgade torpare. En uppgift fångar dock mitt intresse. **Det fanns 29 stolar bland möblerna, vilket tyder på ett stort umgänge med många gäster redan i slutet av 1860- och början på 1870-talet.**

Bouppteckningen förrättades av Ladufogden Österlin vid "Bruket" och Handlanden Anders Hansson, granne i Loppehuset.

Nils hade 1 690 kronor i sin børs när han dog och ägde tre aktier i Ystads-Eslövs Järnväg värda 300 kr. **Inga skulder fanns. Behållningen blev 3.228 kr. Thomas förklarade sig "urarfva".**

Änkan Anna bor kvar på Nr 1. Hon betalar 1882 arrende för sin stamp, som hon tydligen vill ha kvar. Hon är 77 år och har kvar torpet med djur och allt och bor i byggnaderna. Troligen hjälper hon också Thomas i affären.

När Ernfrid Tjörne berättar om Hallamöllas forsande vatten tillägger han:

" O alltihob va faster Stampa lived o själen i."

Detta hans påstående anser jag ska hållas för ögonen av alla som läser denna min berättelse.

Om "Thomas" Nilsson

När Ernfrid Tjörne år 1945 besöker Hallamölla, skriver han så här om Thomas Nilsson:

"Nona fjed ifrå hinnes boningslänga står en lang vid länga, som e bebodd inu, o i den bodde hinnes sön, hanlare Nilsson, ella Nelsen rättare sajt, som hade nok å bara handelsmannasysslan o ente konne reda se bätter på den te slutt en ad han dö udfatti. De va trolitvis tiden som ändra se, o folked sluta opp

mä å vänns te Hallamölla, men di gamle däriskreng, som tjänner te förhållandena, sir: Han levde höjt. Han velie ha de stora omjänged i behåll, som Stampan hade brugt, o de sto han ente ud mä i längden."

Tyvär finns det inte några dokument kvar från den handelsrörelse, som startades av Nils och Anna på 1850-talet och som avslutades av Thomas vid sekelskiftet. De "spår" jag hittat är från boupp-teckningar och från affärer i Illstorp, som Gert Lagerstedt hjälpt mig studera. Kanske hittar jag med hans hjälp och Pipers arkiv mera fakta.

I de få fall, där jag funnit att hans företag finns omnämnt, är det "Th.Nilsson i Hallamölla" som är inblandad och det får anses vara hans firmanamn. Företagsformen motsvara sannolikt vad vi numera kallar "Enskild firma". Någon registrering av firman har jag inte efterforskat. När Nils Larsson och Anna hade börjat som handlare på 1850-talet gjordes affärerna naturligtvis i deras namn. Så var det säkert också den första tiden efter det att sonen återvänt från USA år 1867 då han kallas för "bokhållare". År 1875 blir Anders Persson från Sjöhuset bokhållare och det är troligen då, som Thomas sätter sitt namn på företaget. Året efter, 1876, avlider Nils Larsson. Även om det skulle vara sant att Thomas hade med sig pengar från USA, kan det ha varit bra att den växande handelsrörelsen och de på Nils Larssons tid säkert lönsamma kvarnarna hade haft "gemensam plånbok" innan Thomas tog över.

Så länge varutransporterna gjordes med häst och vagn var det en god idé att vara grosshandlare i Hallamölla. Sedan det i mitten på 1800-talet blivit fritt för alla, som inte bodde närmre en stad än tre mil, att starta affärer med förhoppningar om lönsamhet. Antalet handlare på landet i länet steg från 256 år 1865 till 598 år 1890. Många av de nytilkomna var optimister, som saknade både ekonomi och kunskaper. Troligen kom Thomas att i många fall förlora pengar på leveranser till handlare, som inte kunde betala.

Jag har av en slump hittat följande exempel på hur en handlares ekonomi kunde se ut:

Nils Andersson Knöös var handlare i Illstorp när han dog år 1889. Han arrenderade sin lokal och den enda tillgången av vikt var hans varulager, som efter inventering hade ett värde på 2.257 kronor. Samtidigt hade han en varuskuld till Thomas på 3.436 kronor. Man kom överens om att handlarens son Olof Knöös skulle övertaga butiken och lagret samt en till 2.257 kronor nedskriven skuld till Thomas. Jag tror inte att Thomas' förluster på den här rörelsen därmed var slut. I ett troligt försök att rädda pengar köper Thomas 1882 den fastighet där butiken ligger för 4.000 kronor. Året därpå säljer han den för 3.500 kronor. Olof Knöös har flyttat från Illstorp och Thomas har förutom förlusten på fastighetsaffären sannolikt gått miste om betalning för sina leveranser.

Det här är bara ett exempel på att det var svårt att få betalt för varuleveranser till resurssvaga handlare, som inte klarade sig i den tidens hårda konkurrens från de många andra, som etablerat butiker. Det fanns säkert många sådana fall.

En intressant anteckning om den nyssnämnda varuskulden var att den var "enligt motbok". Thomas tillämpade alltså samma listiga kreditgivningssystem som specerihandlarna ända tills i mitten av 1900-talet överallt brukade tillämpa gentemot kunder som behövde kredit. Kunderna kom att sitta fast hos handlaren. Pengarna man tjänade gick till betalning av gamla skulder och för att kunna leva vidare fick man fortsätta att "handla på bok" hos samma "snälla" köpman. Men det krävde att köpmannen hade bra likviditet.

När syster Ingrids man, som var handlare i Tranås, dog år 1881 och man läser hans omfattande bouppteckning ser man att Thomas där hade den största av de varufordringar som fanns. Den var på 1.418 kronor. Under normala förhållanden var det inte något anmärkningsvärt eftersom varulagret var på 12.607 kronor. Men det är tveksamt om Ingrid, som ensam fick sköta allt de hade startat upp tillsammans, klarade av att betala skulderna till sin bror. Ingen vet hur stora de blev under åren fram till 1893, då hon lämnar Tranås för en liten affär en bra bit från centrum i Brösarp.

I många skildringar av grosshandeln i Hallamölla berättas om det fantastiska sortiment som tillhandahölls. Man skriver att det var "specerier, järn- och manufakturvaror, garner, utsäden och fröer, vin, krut och andra sprängämnen tillhandahölls både i parti och minut".

Inför utgivandet av "Eljarödsbilder nr 1" gjorde Acke Eriksson ett besök hos Ivar Lökvist, som då bodde i det vita huset, för en intervju om Thomas Nilsson. En del handlingar från Nilssons tid fanns då bland annat ett kvitto på inköp av vin och cognac. Acke antecknade innehållet, som var:

- Vin Chateau Mouton-Rothschild 225 liter – 639 kronor;
- Äkta fransk fyrstjärnig druvcognac 125 liter – 460 kronor och
- Cognac Fine Champagne 125 liter – 595 kronor

Det sammanlagda "dåtida" inköpspriset blir 1.694 kronor. Något inköpsdatum finns inte noterat, men om vi antar att året var 1895 så motsvarar det i 2018 års penningvärde drygt 115.000 kronor. Sannolikt var dessa ädla drycker avsedda både för försäljning till välbeställda kunder t ex kring Christinehov och för Nilssons egna fester.

Rimligen kunde inte bönderna i omgivningen, som ändå besökte Hallamölla och kvarnarna där, vara tillräckligt kundunderlag för att man skulle hålla ett så omfattande sortiment. Konsumtionsvaror, som man inte producerade hemma på gårdarna, var säkert intressanta för besökarna och sådana såldes säkert mycket. Margarin var en ny produkt, som var billigare än smör, och Thomas sålde så mycket av den varan att Margarinbolaget Zenith i Malmö gjorde en adresstämpel med hans namn för att förenkla leveranserna. De kom med tåg till Lövestad vid linjen Ystad-Eslöv. Trafiken började på 1860-talet. Etiketten är dock av senare datum, sannolikt från 1880 talet, då margarinet slagit igenom trots att Lantmannapartiet motionerade om att det borde förbjudas. Det hade uppfunnits i Frankrike på 1850 talet då det där var stor brist på smör.

Förutom konsumtionsvaror för dagligt bruk fanns det emellertid enligt berättelserna också specialvaror. Att Thomas Nilsson skulle kosta på sig att lagerhålla sådana måste bero på att det fanns andra kunder än kvarnbesökarna. En stor sådan kund var med all sannolikhet Godset i Christinehov med sitt. Där drevs både ett stort lantbruk och Alunbruket och i administrationen fann mycket "fint"

folk, som hade andra krav än allmogen. När man läser gamla handlingar från Hallamölla är ofta chefs - personer från Christinehov inblandade vid upprättandet. Det är självklart att de också kom att köpa varor ur Thomas Nilssons specialsortiment. Nedgången i Alunbrukets verksamhet påverkade naturligtvis omsättningen i Hallamölla. Ernfrid Tjörne skriver dock så här om greve Piper och hans inköp av "säasä" (utsäde):

"han som andra kloga o forståndia bönnor, så velie han ente te säasä ta anned en rejn o äkta vara, som ente va oppblännad mä bagtag o äntabås. O ded, begreb han, går ente ette nona grevetitla ella doktorsgrador. For han va en kar, som va bå klog o forståndia."

Till att börja med var det kanske i kvarnarna utvalt spannmål som såldes, men ända fram till sin död lyfte Thomas provision från Weibulls och det kan vara försäljning av "säasä" han förmedlat.

Hallamölla i Eljaröds socken men i Andrarums "nätverk"

Mycket tyder på att det var Anna Stampa som lade grunden till de nära och givande relationerna mellan Hallamölla och Christinehov. Redan när hennes barn på 1840-talet skulle gå i skolan fick de gå till Andrarum. Man kan läsa om dem i Andrarums skolliggare, som av en slump finns hos Arkiv Digital.

Ernfrid Tjörnes vittnesmål om att "faster" Anna Stampa i sin krafts dagar hade öppen dörr till greve Carl Erik Piper, som dog år 1875, bara 64 år gammal, behöver vi nog inte betvivla. Han skriver så här:

"Kjörde jore hun som en hejl kar, o va hun ude o vändes vintertien, hade hun langstövla o sjengpäls på se, hun som andra kjörare, o mostra på ögen jore hun o la te knaggana mä, om de behövdes. O når hun kom fram te hogåren, så bevardia hun se nägonn knappt mä å snacka mä non ann en greven säl, o han bå na eng på sitt privata kontor o bjöd segår å sin ejen låda, o då bed hun snoppen å mä tännen o spotta den lajnt udad gåled, o sa tvi så de tjoa å ed. O där sad hun mä bejnen i kors, de ejna lajt över de andra, pressis som manfolk brukar, o så snacka di mä varandra som två vecka som helst, greven o hun. Dar ska engen tro ad hun hållt se på nåd vis for å va sämmer en va han va. Trolien va de ifrå ditta mä segåren, som di i vår släjt har fåd töjed: "Tvi, sa faster Stampa".

I samma anda beskriver signaturen Harald henne i Kristianstadsbladet vid sitt besök på Eljaröds kyrkogård sju år efter hennes död:

"Någon namnkunnig mans jordiska kvarlevor göms inte här, men väl en märkvärdig kvinnas, som i livstiden bar namnet mor Anna. Hon var en bondgumma, som genom sina sällsamma egenskaper gjort sig bemärkt och omtyckt, inte precis så mycket av sitt eget stånd, men väl av överklassen. Hon var bland annat överdådigt frimodig, uttalade sin mening utan omsvep, var styv i konversationen, snusade som en getapulier och lade på många sätt en karlavulenhets i dagen. Hon hade stor erfarenhet på skilda områden och visste nästan råd för allt.

I ortens finare hus kunde inte en familjefest gå av stapeln, dit inte mor Anna var inviterad. Prästen och länsmannen kunde inte värdigt fira sin födelsedag, med mindre de fick tråda en gammal- dagspolska med mor Anna. Gamle greven i Kristinehov, Karl Piper, kände sig aldrig bättre upprymd, än då han på tu man hand fick skämta och spela bondtolva med mor Anna. Vid sin död för några år sen fick hon den mest lysande begravning, som på länge varit sedd i nejden: ortens honoratiores följde henne mangrant till graven. Ännu lever hennes minne i den gladaste hågkomst."

Jag vill inte spekulera om förhållandena kring det kapital, som Thomas påstås ha haft med sig vid hemkomsten från Amerika år 1867 och inte heller om anledningen till att han återvände.

Min slutsats blir dock att det var "krattat i manegen" när Thomas i mitten på 1870-talet övertog affären efter sina föräldrar. Anna hade skapat värdefulla kunder och Nils hade genom en lönsam drift av kvarnarna byggt upp en bra ekonomi.

Jag uppfattar Thomas som en entreprenör, som med djärva idéer drev företaget vidare. Allt gick bra åtminstone en tid in på 1880-talet. Men när Anna efter en tids sjukdom avled år 1890 hade omvärden börjat förändras till nackdel för affärsrörelsen. Alltför optimistiska handlare, som fått krediter, gick omkull och Thomas förlorade pengar. Alunbruket hade, på grund av konkurrerande ny teknik, tvingats att kraftigt minska sin produktion och antalet anställda. Nya bättre belägna konkurrenter hade etablerat sig kring de alltför många järnvägsstationerna. Där kunde folk köpa bra mjöl, som kom från nya stora ångkvarnar, som startats i bland annat i Ystad och Kristianstad. Följden blev att böndernas besök i Hallamölla inte blev några inköpsresor utan i hög grad enbart kvarnbesök för bearbetning av foderspannmål.

Även om försäljningen till kvarnbesökare minskade under 1890-talet så pågick grosshandeln. Det finns en säkerligen sann uppgift om att Emil Nordströms svärfar, Bengt Nilsson på Ludaröd 2, åtog sig att för Thomas Nilssons räkning utföra långväga varutransporter. Eftersom Bengt kom till Ludaröd omkring 1890 måste grosshandeln ha varit igång också därefter.

Den idérike entreprenören Thomas var inte en ekonom av den typen som noggrant prövar vilka risker hans förehavande innebär. Han hade efter Annas död inga som han behövde känna ansvar för. Han hade ärvt och odlade det stora umgänge som funnits då föräldrarna levde. Som en snäll och ensam umgängesmanniska gjorde kanske Thomas det som han ofta tillskrives – nämligen att ställa upp som borgensman för personer, som senare inte kunde klara av att betala. Han var tillräckligt "udda" och spännande för att bli föremål för ryktesspridning. Ibland knöts ryktena tiill att han var Frimurare och det sades att han var "omåttligt rik och aldrig kunde bli fattig". Han spelade nog den rollen så länge det var möjligt.

Att det redan i början av 1870-talet, medan fadern levde, ordnades gillen med många gäster förstår man, när man läser om alla stolarna (27 st) i bouppteckningen år 1876. Men när utvecklades festerna till att bli sådana, som Ivar Lövgvist berättar om för Tomelila Hembygds-krets medlemmar?

Så här skriver han:

Thomas Nilsson är fortfarande en legend i bygden. Han var av en generös natur och en sällskapsmänniska som få. Han tyckte om att se vänner och affärsbekanta hemma hos sig, och man talar ännu om hans påkostade fester för dem. Gästerna hämtades i landåer och charabanger och möttes vid ankomsten av tonerna från ett förhyrt musikkapell i den vackra trädgården. Man åt och drack i en över ån utbyggd paviljong vid skenet av kulörta lyktor, som hängts över åns mörka och sorlande vatten. Inom parentes kan nämnas att paviljongen så småningom hamnade hos Vitemölla badhotell, där jag av en slump påträffade den, då jag efter kriget tjänstgjorde som vaktchef för polska flyktingar, som räddats undan koncentrationslägren. Paviljongen var då i dåligt skick.

Om det var så att Thomas hade ett större kapital med sig från USA, så skulle han - som många andra plötsligt rika personer - komma att få erfara att en stor pott pengar snabbt försvinner, om man inte har ett ständigt inflöde av nya.

Kreditförluster, sjunkande omsättning och ett kostsamt privatliv drabbade Thomas, som så småningom blev nästan utfattig.

I början på 1900-talet avvecklade Thomas rörelsen och det blev auktion på dess inventarier.. Min morfar – Anders Målare – har berättat, att han där köpte en köpmansdisk, som kom att stå i hans verkstad med torra färger i lådorna. Han visade mig också en av de små kulörta lyktorna, som prytt den pampiga "paviljongen" ovan ån. Det kan ha varit på auktionen, som också paviljongen och verandorna såldes och hamnade på Vitemölle Badhotell.

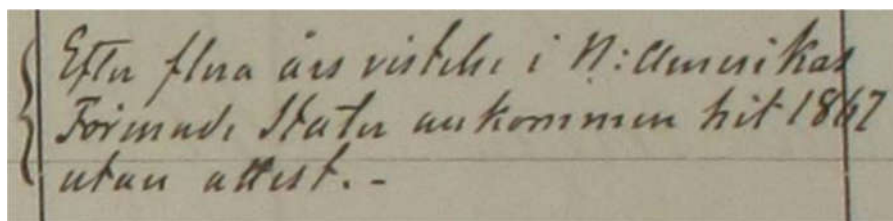
Thomas - potent man, av Kyrkan dömd till unqkarsliv

Thomas Nilsson blev ju en beryktad man. Det var spännande för gemene man att spekulera om honom och "Jante-lagen" gällde säkert också på hans tid.

Det jag tycker mig ha funnit tyder på att han var en man som ville stå på egna ben. När föräldrarna dog förklarade han sig "urarva" – han avsåg sig sin arvrätt. Han ville inte använda familjens pengar för sina egna affärer.

Nyfikna och fantasifulla personer, som såg honom, när han som gammal satt innanför fönstret till sin lilla bostad och lade patiens, uppfattade det som att "han spelade kort med djävulen". Inte vet jag hur hans relationer till denna potentat var, men det var inte underjordens herre, som utfärdade den "bannbulla" skadade honom mest. Den kom som vanligt från den maktfullkomliga Kyrkan och Prästen för. Eftersom Thomas inte kunnat visa upp något "flyttningsbetyg" när han återvände från Amerika och därigenom inte kunde styrka sin "vandel" där, kunde han enligt Kyrkans regler aldrig gifta sig.

Den nytillträdde prästen, Jacob Alex Kropp, gjorde följande anteckning i kyrkboken:

Kanske var prästen, som så många andra med yrket, onykter. Andra noteringar i hans böcker visar att Thomas hemkomst dateras till den 1 juni 1866.

Den maktutövning som prästerna i den kärlekspredikande Kyrkans namn ständigt utövade, drabbade i det här fallet Thomas, som därigenom hindrades att gifta sig. Men det drabbade inte bara honom utan också minst två ensamstående kvinnor och sju små barn, som alla var dömda till skam och fattigdom i dåtidens samhälle. Hjälp åt behövande stod inte högt på Kyrkans agenda och ogifta mödrar fästes vid skampålen.

För Thomas betydde frånvaron av en hustru kanske inte så mycket så länge modern levde, men därefter hade nog hans liv blivit lättare om han varit gift. Som entreprenör skulle han ju kunna ha valt att "leva i synd" som sambo, men så futuristisk blev han aldrig och han var en gammal man när modern dog.

År 1901 och fram till sin död fick han nu istället sällskap av sin syster Ingrid, som flyttat hem.

Att Thomas inte kunde gifta sig hindrade emellertid inte honom från nära kontakter med kvinnor. Med den "status" han ägde, så länge affärerna gick bra, var det säkert inte svårt för honom att finna "villiga" yngre damer. Två sådana relationer, som resulterade i att utomäktenskapliga barn kom till världen, var allmänt kända. Hallamölla flickan Anna Eldström, f 1857, var 21 år när den då 50-åriga Thomas blev far till sonen Nils Anton. Att Anna före sonens födelse flyttade till Ystad hindrade dock inte att det blev ett barn till i den relationen 1880, då dottern Amanda föddes.

Därefter levde Thomas under åtminstone 20 år i en relation med Elna Kloss Nilsson på Ludaröd nr 2, född 1859. Mellan åren 1882 och 1897 födde Elna fem utomäktenskapliga barn, som Thomas säges vara fader till. När det sista barnet föddes var Thomas nästan 70 år. Men när det gått ytterligare tio år eller mer och han inte längre var rik och blivit en riktigt gammal man, var kärleken slut.

Från Carla Ekstrand, f.1908, har vi genom hennes sondotter Harriet Holmkvist fått följande berättelse:

Farmor brukade vara på besök hos Klara-Elna. En gång när farmor skulle vara över hos Klara-Elna, höll farmor på att falla baklänges av skräck. Klara-Elna hämtade kniv och yxa och lade ner dem i sängen. Farmor frågade naturligtvis varför i allvinden hon bröddade ner dessa föremål i sängen. Elna svarade: - Det är i fall den där "Gnollen" skulle komma och då skulle han få se på annat. Gnollen, det var Nilmon.

Om och på vilket sätt Thomas gav ekonomiskt stöd till kvinnorna han "lyckliggjort" är okänt.

Det finns i det testamente, som Thomas några månader före sin död upprättade, ett villkorat förordnande att Elna skulle få 50 kronor om han dog före den 1:st maj 1917. Överlevde han detta datum skulle hon inget få. Bilden här nedan visar ett klipp ur hans testamente, som i sin helhet finns som **Bilaga 14**.

Skulle min fröfärd ske innan den 1:sta
Maj 1917, skall till Elna Nilsson i Långavädd
betätlas 50 kr, men överlever jag sagda
datum förfaller detta.
Vem bodsdott som min systerdotter har
arbetat skall hon ha som en minne.
Efter min begravning skall i en ^{enskild} ~~enskild~~
samt kostnaderna därför jämte ~~enskild~~
utgåva, tillfalla överste Jönas Nilsson
St 11 Långavädd, som en liten gåva
för att den omvårdnad hon haft om oss
gamla då vi i kunnat reda oss själva, som
en förtjänst och uppoffring för oss.

Vem var egentligen Thomas

och vad hade han haft att berätta om sitt liv om han idag levte och velat prata? Mycket får vi nu aldrig svar på. När jag lämnar honom är följande obesvarat:

- Vad hände i USA när Du var där?
- Varför reste Du plötsligt hem? Var Du eftersökt för något brott eller behövdes Du i Hallamölla?
- Vad hade Du med Dig vid återkomsten till Hallamölla?
- Hur långt hade föräldrarna kommit med affärsrörelsen när Du återvände?
- Hade Du möjligen deltagit i kriget i i Amerika och blivit skadad? Det finns ett trovärdigt påstående att Du fick regelbundna betalningar därifrån. Var det möjligen ersättning för en krigsskada?

- Varför bytte Du förnamn så att dopets "Truls" blev till "Thomas" vid hemkomsten och på papperet därefter bara "Th"?
- Om Du rannsakar Dig själv - Var Du egentligen inte mest Anna Stampas bortskämde son, som utan att ta något större ansvar, tog för Dig av livets goda så länge det var möjligt?

Jag lämnar Thomas och ska berätta om hans broder

Anders Nilsson, Annas yngste son, f 1834,

och om hur hans liv kom att gestaltade sig. Han gick liksom syskonen i skola i Andrarum där han skrevs in 31 juli 1839 och gick ut i april 1846. Han tillbringade alltså sju år i skolan. Thomas gick där åren 1838 – 1842, alltså i fem år och Ingrid, som där hette Ingar, bara ett år 1845-1846. Det finns en anteckning om att Anders liksom Ingrid blev konfirmerade. Om Thomas visar anteckningarna i skolliggaren att han var redo för nattvarden, men inte om den blev av.

Lärarens anteckningar om Anders tyder på att han var en intresserad, flitig och begåvad elev. Han kunde "stava" när han skrevs in och ungefär så var det också med syskonen, som "kunde skriva på travla". Anders hade vissa år betydligt större frånvaro än syskonen. Kanske var han sjuk, men troligen behövde föräldrarna honom för sysslor där hemma.

När Anders var 15 år, lämnar Thomas Hallamölla för USA. Samma år, 1849, blir det fler arbetsuppgifter eftersom fader Nils några år arrenderar Ludaröd 1:2. Arbetsuppgifterna ökar sedan genom att fadern 1857 arrenderar Hallamölla nr 2, där den nya kvarnen sedan bygges. Fader Nils tar 1862 också över Hallamölla nr 3. Därmed blir familjen ensamma herrar över allt i Hallamölla, d v s två kvarnar, en stamp, torp med mycket mark på nr 1 och nr 3 och en under 1850-talet nystartad affärsrörelse. Självklart blir Anders, som nu är en unga man i sina bästa år, hårt engagerad i alla de sysslor som fanns. Han kommer säkert att ta stor del av ansvaret för driften av den nybyggda kvarnen på Nr 2, som med början på 1860-talet har gyllene tider. Under de första åren finns det ingen dräng anställd utan Nils tar hjälp av sin son och förtjänsten blir god.

Kanske tycker Anders att det börjat bli trångt i Hallamölla och vill skaffa sig en egen lugnare bostad, när han 1866 övertar arrendet av Hallamölla nr 3 på andra sidan ån. Detta sammanfaller i tiden med att brodern Truls (nu Thomas) återvänder från USA. Anders har träffat Ludarödstösen Elna Nilsdotter från nr 5, som han kommer att gifta sig med. De har börjat umgås med varann redan före bröllopet, som kom att stå år 1869. Elna är nämligen med barn redan då .

Det unga paret ser till att följande nya Hallamöllaättlingar kommer till världen: dottern Anna 1869, dottern Ingar 1872 och sonen Nils 1874. Med sig till Anders har Elna dottern Else, som fötts 1864, när hon var piga hos Olssons på Eljaröd nr 6, och således är ett utomäktenskapligt barn. Hennes efternamn blir "Olsson", vilket tyder på att hon är hemmagjord på Olssons gård.

Om Anders år 1866 har flyttat till andra sidan ån, har det blivit större utrymme för föräldrarnas växande affärsrörelse, som när Truls (nu Thomas) återvänder från USA snabbt växer . Den delen av familjens verksamheter får från 1868 dock klara sig utan dottern Ingrid, som då flyttar hemifrån.

År 1869, då Anders hunnit bli 35 år, får han så helt överta driften av faderns mycket lönsamma kvarn på Hallamölla nr 2. Han driver den - säkert med stor lönsamhet - fram till 1878, då han slutar som möllare och köper gården Illstorp nr 6 i Andrarum för 11.000 kronor kontant. Familjen flyttar dit och drängen Anders Nilsson får följa med. Anders har blivit bonde på heltid.

Ytterligare ett barn kommer till världen 1879, då sonen Karl föds.

Så här kommer familjelivet på Illstorp nr 6 fortsättningsvis att gestalta sig:

"Elnas ännu ogifta dotter Else blev med barn 1885 och födde sonen Walfrid, som fick efternamnet Mårtensson, tydligen efter den inte namngivna fadern. Familjen tar hand om Walfrid men när mor Else 1894 flyttar till Tosterup för att gifta sig tar hon med sig sonen. Det blir giftermål bara en månad efter flyttningen och då får Walfrid flytta tillbaka till Illstorp som fosterbarn.

Äldsta dottern Ingar, född 1872, flyttar 23 år gammalt till USA år 1895. Enligt vad Thomas skriver i sitt testament "vistas hon på okänd ort".

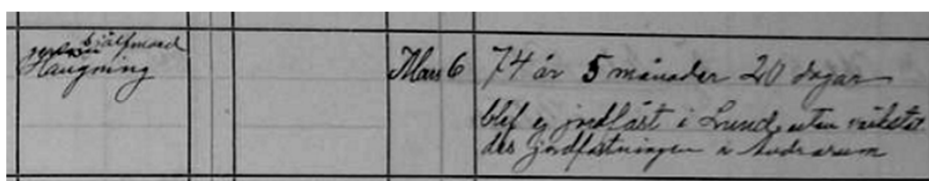
Else och hennes make, statkarlen Måns Jakobsson, blir så småningom (1902) arrendatorer på Munka Tågarp nr 5. Samma år kommer Walfrid från Illstorp dit, 17 år gammal och blir dräng. Else har då fått dottern Anna Mathilda 1894 och sonen Albert Martin 1898. År 1906 föder hon sedan dottern Ester Gunhild.

Carl, den yngste sonen i familjen, gifter sig år 35 år gammal år 1914 med Ellen Erlandsson från Tolånga, som då är 23 år. De kommer att stanna på gården och får flera barn. Dessutom tar de åren 1910-1918 emot två fosterbarn i 10-årsåldern från västra Skåne. De stannar i Illstorp vardera fyra år och avlöser således varandra. Sådana omhändertaganden gjorde bönderna oftast för att skaffa sig billig arbetskraft.

Anders äldste son Nils, född 1874, har varit frikallade från militärtjänst, sannolikt av hälsoskäl. År 1916, blir han allvarligt sjuk och tas in på Hörby Lasarett, där han avlider 42 år gammal av lung- och halsinflammation. Han hade arbetat hemma på gården och var ogift. De nästan 4.000 kronor han hade på sparbanken när han dog tyder på att han och syskonen blivit utlösta när brodern tog över gården.

Dottern Anna, född 1869 i Hallamölla, bor i föräldrahemmet och förblir ogift.

Jag har förgäves bland allt detta försökt finna en förklaring till det som hände den 21 februari 1909, nämligen att **Anders Nilsson väljer att avsluta sitt liv med att begå självmord genom att "hänga sig"**. Så här ser anteckningen ut i dödboken:

Jag har emellertid inte lyckats finna något som förklarar hans självmord. Familjens ekonomi är god. Bouppteckningen visar en behållning på över 15.000 kronor, och då har gården bara tagits upp till taxeringsvärdet, som var 9.000 kronor, och det har gått mer än 30 år sedan Anders köpte den för

11.000 kr. Inga lån finnes, däremot över 6.000 kronor på sparbanksböcker i Brösarp och Lövestad. Han var 74 år gammal och troligen sjuk, kanske mentalt, eftersom han dog i Lund, där Sankt Lars Hospital fanns. De, som dog där och sedan inte togs omhand av släkten fick en anonym och sedermera starkt kritiserad begravning och gravplats. Anders transporterads hem till den grav i Andrarum som blivit deras familjegrav, där också hustrun Elna fick vila, sedan hon 18 år senare, 1927, avlidit hemma i Illstorp. Hon har bott där "på undantag" sedan sonen Karl efter faderns död tagit över.

Och så en iakttagelse: Elna var kanske lite förvirrad efter makens död. Hon var ju den som "uppgav boet" vid hans bouppteckning. Där blev hennes utomäktenskapliga dotter Elsa felaktigt antecknad som dotter till Anders. Men hon kan också ha varit listig och medvetet lämnat den felaktiga uppgiften för att Elsa skulle få del av arvet efter Anders.

Karl säljer på äldre dagar gården och flyttar till Önnköping nr 6, där han avlider 1947, 69 år gammal. Bouppteckningen slutar med en behållning på 31.000 kronor, varav 11.500 på banken och 17.500 tillgodo som auktionsmedel.

Min slutsats om Anna Stampas tre barn blir att Thomas och Ingrid har gemensamma personlighetsdrag. De ville vara handlare och blev av olika skäl ekonomiskt utblottade. Men de dör dock icke lika olyckliga som deras jordnära, arbetsamma och ekonomiskt kloka bröder Anders är, när han hänger sig.

Gravstenen i Andrarum har samma utseende som den på Anna Stampas familjegrav i Eljaröd. Annas anda lever!

Som

AVSLUTNING

på min berättelse kan jag inte avhålla mig från att redovisa ett möjligt logiskt sammanhang, som plötsligt dykt upp i mitt medvetande efter några månaders intensivt tankemässigt umgänge med Anna Stampas familj. Kan möjligen sammanhangen vara som följer?

När Nils Larsson år 1857 arrenderade den nya kvarnen på Hallamölla nr 2 gjorde han en mycket bra affär. Han tjänar med sonen Anders hjälp och utan drängar årligen växande belopp. Parallellt arbetar Anna och dottern Ingrid med den växande handelsrörelsen. För båda verksamheterna har Nils en stor gemensam bors. Där lägger han inkomsterna från kvarnen men betalar också utgifterna för utvecklingen av handelsrörelsen. Påståendena i Möllerströms bok om att Möllarna lurar bönderna behöver inte gälla för Nils, men han är nog medveten om risken att bli misstänkt. Att handelsrörelsen växte

och såg ut att ha god ekonomi var något som bönderna och gemene man inte reagerade negativt på – tvärtom. Det pågick en dåtida ”penningtvätt”.

Allt gick bra. Nils och sonen slet i kvarnen och förtjänsterna växte. Men så kom Thomas hem 1866. Han tog efter något år över ledningen för en välkonsoliderad handelsrörelse och förvandlade det gamla familjeföretaget till sitt eget. Anders, som säkert arbetade hårt i kvarnen, kom att uppleva det som orättvist att inkomsterna därifrån skulle ”tvättas” över till broderns verksamhet. Han hade redan 1866, då brodern återvände, skaffat sig en fristad genom att arrendera Hallamölla Nr 3. Han var i 35-årsåldern och ville bli sin egen. Det förklarade han nog efter hand för föräldrarna och begärde en annan ”ordning på torpet”. Fader Nils började bli gammal och trött. När han år 1869 överlät kvarnen till Anders tyckte han nog att det var både skönt och rättvist.

I nio år, fram till 1878, kunde nu Anders, hjälpt av drängar, med tillförsikt ägna sig åt kvarnen och ta hand om de goda inkomsterna därifrån.

Parallellt utvecklade Thomas affärsrörelsen, som han betraktade som sin egen. Att hans ekonomi var skild från föräldrarnas markerade han genom att avstå från arv. Det hade förmodligen inte gynnat vänskapen bröderna emellan att den väletablerade affärsrörelsen utan vidare kommit i hans ägo. Kanske kände Anders att de goda åren för kvarnen höll på att ta slut. Han hade under sin tid som möllare sparat ihop ett rejält kapital. Han kunde år 1878 lämna kvarnarrendet och köpa sig en egen gård i Illstorp för 11 000 kronor kontant.

Det påstås ju att Thomas hade mycket pengar med sig från USA. Om det är sant så kom dessa väl till pass vid utvecklingen affärsrörelsen sedan kapitaltillförseln från kvarnen upphört.

Kan det vara de gamla brödrakonflikterna som Anders grubblade på när han år 1909 hängde sig. Själv var han välbeställd hemmansägare medan Thomas och Ingrid levde utfattiga i föräldrarnas gamla Hallamölla?

Sten Åkerman

Bilaga 1. Vad var då en STAMP?

Till en vadmalsstamp kom folk från angränsande socknar och lämnade sina ylletyger för att få dem beredda och även färgade. På 1700-talet, och kanske ändå längre tillbaka, beredde man sin vadmals hemma på gårdarna. Då lade man tygräckan i en stor balja, höllde på vatten och stampade upp och ner med fötterna, tills tyget hade fått den tjocklek man ville ha. Därav namnet Vadmalsstam eller Stamp.

Under senare delen av 1700-talet byggdes vattendrivna stampar. De byggdes gärna i anslutning till vattenkvarnar och på så sätt utnyttjade man vattenkraften. Vissa stampar var bara igång vår och höst, då det var högre vattenstånd i ån eller bäcken. Det förekom att den som drev stampen, även var färgarmästare. Så var det i Hallamölla. Där kunde man få sina vadmals- och verkentyger både stampade och färgade. Att färga var ett hantverk där det fanns både färgarmästare, färgargesäller och färgarlärningar.

Som färgarlärning kunde man börja då man var 15 år och band sig att stanna i sex år, mot en årslön av 25 riksdaler plus mat och husrum. Efter dessa år kunde man bli gesäll och börja sin gesällvandring tills man fann en plats som mästare.

*En stamp tog naturligtvis betalt för sitt arbete. Från år 1856 finns det exempel på att stampelönen **var 1 skilling alnen** och färgarlönen **var 1 daler 48 styver famnen** (en famn = 3 alnar d v s 180 cm).*

Vadmals är ett helylletyg som är stampat i vatten. Det är slitstarkt och vattenavstötande. Vi har ju våra gamla militäruniformer, blå, grå och gröna. De är sydda av vadmals.

Verke, som också användes till kläder förr i tiden, är ett halvylletyg med antingen lin eller bomull i varpen och lite tunnare än vadmals.

Bild av enkelt stampverk utan färgning

Stampverk med färgning:

Här ser man tyget när det tas upp ur hon för översyn. De "randiga" träbitarna i bakgrunden är stamparna, som går växelvis upp och ner och under tiden föser tygrullen, som ligger i hon under, runt. Tyget är blött och man håller på vatten under tiden också, varmt eller kallt. Tyget bearbetas i stampen 20-30 minuter per omgång.

Det kom i slutet av 1800-talet en ny färgningsteknik, som också Olof Wallin använde. Hur den gick till kan man se på en dokumentärfilm på följande länk:

<https://www.oppetarkiv.se/video/1375755/journalfilm-olika-hantverksyrken>

En del av Vallins utrustning lär finnas på Kulturen i Lund.

Bilaga 2.

Ernfrid Tjørne – en sentida släkting till Anna och med rötter i Lilla Hallamölla skriver 1943 på sitt bygdemål om miljön i Hallamölla och Anna Stampa. Jag bifogar hela hans text ur "Säasä" som bilaga.

"Meed grannt — en kan tro se forflöttad te en tropisk ö nonstans i Söderhavet — men osse meed onnanjemt o nästan väl besvärliit å nå fram te legger ve Varkeåen i Eljareds sövn ejn i våra da drömmanes o stillsam plass, som heder Hallamölla, dar de for en hondra år sin rådde liv o rörelse.

Sjålen där på plassen va då ett fruntömmet, som lever i ortsfol- keds mävedane inu o har övergådt te å blej en legendarisk figur, som trolien kommer te å sejt gå hejlt te glemme. Hinnes ande svävar över neijden, som legger dar o dremmer o ruar på menge, en pärla å sjönhed, jemd i dalen mä höja lövskousklädda åsa rontikreng.

De va en granner sommarda ja så den foste gangen, o ja konne ente stå imod å dra å me o ta ett dopp i den svale lille floden, som hade så brått å rasla fram över stejnana på vej imod Håväng

Hade ja konnad forståd va den sa, hade den hatt meed å berätta om männisfor, som ja härstammar frå

På strannen je dar ett par "bäckahästa", men di va å kjyd o blo o åde gräs på meed vanlit vis, o di va mejr forvedna en fortröllade o ente farlia på nåed vis.

Men så en bort frå dinne påmengelsen om varden udanfor, så töcktes den så oändlit langt ifrå — o alla gamla menge o hukomster fortättada o nära.

Faster Stampa va ejentlien min maffors faster, fast min moro hinnes söskan kalla na for faster. Hun va krestnador te Anna, men ded tänjte engen på, di kalla na for "faster Stampa" ette gären som hun hade, for den fe alltid heda "Stampen" ette stampemöllan som dar va — ella hede den ju som sajt va ejentlien Hallamölla, o ded i sin tur va dæffor ad där den legger rusar åen nejrfor den ejne tvärbrante barjhallen ette den andre. O så hade di passad på å böggå stamp o mölla o saveri, o forudom allt ditta va dar handel osse, så de va en rekti medelpongt i orten på den tiden. O alltihob va faster Stampa lived o sjålen i. Hun va jutt o hede Nelsen te ettenamn, men trolien har mannen døtt rätt snart, for han bler allri nämnd ella folk har nåd o berätta om nom. Forengan hede hun Annorsen, for hun va ju söster te min maffors far, Jören Annorsen i Lillemölla, som va född 1799, o hans sön Måns Jörensens, min maffor, va född på samme plass den 16 juli 1830. Lillemölla e hejlt bortreved nu, ja så enga spår ette ed, hade bara hört ad de skolle ha legged pressis engte Hallamölla, men sin fe ja veda ad de hade legged breve broen som va där ja fannt for gott å gå nær i vanned o bada. Nu va de hejlt forsvonged, men mitt badeställe står for me nu for all framtid som en ente bara meed grann udan osse heli plass.

Faster Stampa o hinnes man di arrendera Hallamölla å greve Piper på Krestinehov. O ad di begreb se på å sjötta de ejna såväl som de andra, de forstår en å ded, ad di brugte bytta bort säasä te greven sål; han som andra kloga o forståndia bönnor, så velie han ente te säasä ta anned en rejn o åkta vara, som ente va oppblännad mä bagtag o äntabås. O ded, begreb han, går ente ette nona grevetitla ella doktorsgrador. For han va en kar, som va bå klog o forståndi.

Men de en tänjte mest på, når Stampen kom på tal, de va ju säla stampemöllan forstås. Did bare trajtens moror sina vammalsräckor ella lå mannana ta dom mä i vöjnen når di agte did mä möllese, sin vinterväustolana hade slutad å slamra o dar sto höjt mä vann i åen. Då hade faster Stampa höjsång. O sin sto de ente länge på, førren vammalssteckena hade fåd sin rätte stampetöjkskonsistens.

Töjed las nör i en gryda o östes tråged över mä skällanes hitt vann, som om non gammal trolldom ella ritual hållt på å gå å stabelen, o sin fe de komma onge stampen, som i säker tajt slo sina tonge slag på de kraftia töjed, te de va så säjt o starkt de konne ble, o sin konne de nöckas te enten arbejs- ella tjorkeklär, för på den tien je folk i soddent töj bå te hårdes o når de skolle va på kjöpstavis.

Men i våra da e både stamp o handelsbo puts väck. Folk nu för tien e vejana te Hallamölla så döllia, så de e mest omöjelit å konna komma did, fast foreningar o turister, som vel sej en särsjelt natursjön plass, di tar se ju alltid fram, o naturen den har ente bled sämmer som väl e, i o mä ded ad liv rörelse di har satt å. Men på faster Stampas ti, då sto Hallamölla i sitt flor. O då hålls vejana i bästa sjeck ette den tiens anspråg. Dar va mena som skolle aga på dom då, bå höja o lava, bå i nöttia o onöttia udrättingor. For faster Stampa hun va ett rivanes o karavänt fruntömmen, som hade många järn i illen.

Hjörde jore hun som en hejl kar, o va hun ude o vändes vintertien, hade hun langstövla o sjengpäl på se, hun som andra hjörare, o mostra på ögen jore hun o la te knaggana mä, om de behövedes, så engen konne tro, som hörde na på håll, anned en ad de va en kar hun som di andre.

O når hun kom fram te hogåren, så bevardia hun se någonn knappt mä å snacka mä non ann en greven säl, o han lå na eng på sitt privata kontor o bjöd segår å sin ejen låda, o då bed hun snoppen å mä tannen o spotta den lajnt udad gåled, o sa tui så de tjoa å ed. O där sad hun mä bejnen i kors, de ejna lajt över de andra, pressis som manfolk brugar, o så snacka di mä varandra som två vecka som helst, greven o hun. Dar ska engen tro ad hun hållt se på nåd vis för å va sämmer en va han va.

Trolien va de ifrå ditta mä segåren, som di i vår släjt har fåd töjed: ”Tui, sa faster Stampa”. O sanningen å si, så e de enged döllit örtöj alls, ded kan en gott behöva å tegå om meed som di berömmen o opphöjer i vår förfalskade o demoraliserade ti, samtidit mä ad de som e rätt o sant förföljes o forkväves. De har ju gåd så lajnt nu, så når nåd sättes tebaga o nejsjälles, kan en nästan ta för jived, ad de e nåd bra. O tvarsom. Nä, faster Stampa satte ente sitt jus onne ”ena sjäppo”, o vaffor skolle hun de — var o ejn e så bra ella så dölle, som han jör se säl. De e ente värt å tro, ad en e så bra, som ejns vänner o jynnare vel ha ejn te, ella så dölle som ejns avensmän vel jöra jällanes. När hun hade jille o kalas hade hun i alla fall förvaltare o inspektor på Krestinehov mä på dom, så en kan nok forstå, ad hun fe hålla vejana i stänn, o de va hun ju tvongen te för alla andra mä, som hade för vane å aga te hinnes anläggningar.

Hinnes boningslänga, som va böjd å gråstejn, va ansejnl, som en kan sej inu på ruinen ette den, som e storre en många tjörkor. Höj o mäkti varkar den inu, fast taged e väck (fig. 1). Den legger mä gavelen mod åen, o där va en udböjnad, som hängde ud over vanned. På langsian som syns på bilden hade hun en remmeli glasvaranda, som skåd ud i haven.

Nona fjed ifrå står en lang vid länga, som e bebodd inu, o i den bodde hinnes sön, hanlare Nilsson, ella Nelsen rättare sajt, som hade nok å bara handelsmannasyslan o ente konne reda se bätter på den te slutt en ad han dö udfatti. De va trolitvis tiden som ändra se, o folked sluta opp mä å vänns te

Hallamölla, men di gamle däreikreng, som tjänner te förhållandena, sir: Han leude höjt. Han velie ha de stora omjänged i behåll, som Stampan hade brugt, o de sto han ente ud mä i längden.

I möllan va dar tomt, når vi kom did. Forsen brusa frött o skuala bort te engen nötta. Ente heller va dar non enge i bostaen. Hongen jödde udanför, de va de enda leuanes ve möllan. Men når vi titta eng jenom rudorna, så vi ad kaffeboed sto dar färut o engbjudanens mä kager o koppa. Så dar så ud liaväl, som om vi skolle vad välkomna. I alla fall så va dar engen ann en faster Stampas ande, som to mod vos — di människor å kjyd o bio, som leude här på plassen, hade jid se å på anned håll.

Men framme i den vida längan, där handelsboen vad, träffa vi en grann o trevli tös å öngre albonitårgång, men som hun nyliens va flöttad did o ente leude i di gamle mengenas vard, o darte hållt på mä o tvätta, la vi na va i fre mä sitt. Vann, på tal om tvätt, e ejn å di bekvämligheder, som naturen söl begåvad Hallamölla mä; ella har plassen blev sorjlit ette i udvecklingen.

O över vanned vaa vi te ett par gamla tantor, som bodde i en liden dölle rønga på andra sian, o som hun formente skolle ha mejr å berätta. Men de ble ente bätter där. Dorras släjt va engflöttad ette faster Stampas tid. Men sönen, hanlaren, tjände di ju te. För övrit va den ejna gamla ente hemma. Hun va gån te "byen" (Eljared) för å hanla. Som vi forstår, va dar än i da engen bro över åen ve Hallamölla — ad dar ente va på faster Stampas ti kom se därå, ad gränsen mellom Hallamölla o grevens övrie jor je just i åen, o så e de vell den da som i da e. Vel non över, får de va nöre ve Lillemölla elle osse ett bra stecke oppad, dar kjørvejen går över o vi en stong sejnare

ledde våra sykla — för så pass sönnet o räli va vejen numejr. "De kan va besværlit nok å ta se fram te byen vintertien, når darr e snydryor", töckte den gamla. "Non gang e dar is på åen, o då kan vi gå över den o följa hallamöllinganas vej.

Förnrosasönnen brejr se mejr o mejr över dinne ejn gang livlie o arbejsglae nejden, naturen tar ején sitt vælde bid för bid, o jör ad alltihoba får en ton å liasom omkvæded te en gammeldas folkvisa. Forsen sjonger sin evie sang o står som en slør imellom di gröne, yvie trætoppana. Den hör o sejr en redan på langt håll. En bid å Søderhaveds öa flöttad opp i Albo härad!

Här leude o varka o älska o dremde en gang en grejn å de folked en kommed ifrå. De e en glädje ad en har forønnads å få sej den plassen, som en så titt har fonderad på o läntad ette å få veda lid om. Nu står den dar tydli o klar för hukomsten o den engvartes synen så länge en lever. En storkanes o värde-full tegang på farden!

Albo, o Albo, horr fatti o onganjemd legger du dar, men den som hitter de, ankar se ente. Du e riget, omåttelit rig, men bara på ett anned vis en varden för de mesta räknar mä."

**Bilaga 3. Beskrivning ur lantmäterihandling från år 1728, då
Hallamölla Nr 2 benämndes Nr 3**

*"Geometrisct Beskrif- och Uträckning öfwer No 3 som her
ehr Crono Qwarnen Hallemölla benembd, uti Ahlbo
Härad, Elliaröd Sochen och Christianstad Lähn belägen,
hwilcken blef afmätt Ao 1728 efter högwällborne Hr Baron
och Landshöfdingen von Hyltens order, förmedelst att Kongl
Majtt och Cronan i Nåder bewilliat högwällborne Fruu greftinna
Pyper få tillbyta sig den samma emoth iämbngot wederlag
af des frällsse hemman som upgiftas nemblig No 4 Olseröd
i Maglehem Sochen och Giards härad, No 4 i Illstorp Andrarum
Sochen och Ahlbo härad.*

*Hwad denna qwarn med des ägor elliest i synnerheet angår,
så befinnes som wara upförd i Cronans Jordabock för 1/16 heman
och waret anslaget Bergsfogden wed Ahlun wärcket såsom
Booställe, består af ett pahr stenar med öfwerfalls wattenhiul, största
wattufallet är 8 ahlmar högt, och behöfdes här ingen omkostnad
med damwärcke, ty qwarnrännan ligger på klippor, hafande
tillräckelig watten rinne öfwerfalls åhret igenom och mahls
här på efter åboens eget bekiännande till 6 tunnor om dyngn,
men tillförsslan af mähld är ringa, i afseende att 2:ne frällsse
qwarnar af lika storlek och beskaffenheet äro strax här hoos, den
eena på samma sijdan strömmen ofwanförs, allenast 100 ahlmar
ifrån, den andra i samma distanse nedan förs, dock på andra
sijdan: Dhe öfriga huus till denna qwarn som möhlnaren med
sitt folck boo inhi, äro goda samt till nödtorften.*

*Angående denna qwarns tilligiande ägor så har den en åcker
wång nedan förs iämplig åhn i åhrliget bruuk, har godt jordmohn
dehls ehn sandig och mager, dhels sydlandt som blifwa uttorkad genom materien
hwilcken drifs med strömmen från Ahlunwärcket, ¹/₂ mihl här ifrån beläghet
förgiftadt och förderftat, som alt i uträckningen kan inhämtas, 2:ne stycke
åckerlyckor äro iämbwäll uthom förberörde wång, som länge legat
öde, men af denne åboen infredade fast det föga lofner mödan,
hälst den eena längst up i åkanten, ty den består af baara sand
kan icke heller gödas med gödslande, efter åboen ej har någon egen
most den köpes från andra byar. En åckerlycka dito på fähladen
som efter 30 åhr legat öde, och fast denna åboe samma lycka,
såsom till förfok en gång innehaft, har han dock most eftergifa
samma, emedan det långt inthet lofner mödan, såsom förmohn intäpt,
äng fins här ingen nu för tijden, emedan åboen up plögt till åcker alt
det som waret tiänligt i wången.*

*Een lycka skarper stenig och dehls med eenebuskar samt liung bewäxt fählad ehr.
Bethesmarck fins up i backarne uthom åckerwången samt lyckorna af föga värde,
men slätt ingen skoog hwarcken till wedebrend, bygnad
eller anner förnödenheet fins här till, några ende foreller kan
undertijden fångas i åhn samt krefter, men inga andre förmohner
är efter inspection at observera, uthan fölger uträckningen."*

Stora Halle Mölla

□ Senaste tillbyggnaden av Stora Halle Mölla skedde 1912 och då var det vattenhjulet som med sin diameter på 4,5 m byggdes in under tak. I samband med den yttre och inre renoveringen av kvarnen under åren 1948–50 totalrenoverades vattenhjulet av möllebyggaren Herström. Kvarnen är idag i mycket gott funktionsdugligt skick och har en totalyta om ca 300 kvm fördelat i tre plan, varav källaren tar ca 75 kvm.

redes vattenhjulet av möllebyggaren Herström. Kvarnen är idag i mycket gott funktionsdugligt skick och har en totalyta om ca 300 kvm fördelat i tre plan, varav källaren tar ca 75 kvm.
Bild: Christer Engström 1983

Det romerska hjulet (vatten-/kvarnhjulet) uppfanns i början av vår tideräkning och spreds upp genom Europa med romarnas erövringar och kan sedan ha införts hit med vikingarna. Antagligen föregicks det romerska hjulet av "skvalthjulet". Med stor sannolikhet har området kring Hallamölla varit kvarnplats sedan början av 1200-talet.

Här i Danmark härskade Valdemar Sejr. Någon gång vid denna tid kom folkungaätten på tronen i Sverige. 1215 i England skrev Johan Utan Land under "Magna Charta" – det engelska folkets frihetsbrev.

1491 omtalas den här platsen i skrift första gången. Det var i samband med ett arvsskifte i Eljaröd efter Stig Olsson Galen av Bolle-rup. Då benämndes platsen "Halla Möllor" eftersom det redan då låg flera kvarnar på denna plats.

1492 upptäcktes Amerika av Christofer Columbus från Genua. Samma år erövrade spanjorerna Granada från araberna (morerna). Christian II var kung i Danmark där han kallades "den gode" av allmogen för sitt bekämpande av högadeln, medan han här i Sverige blev kallad "tyrann", eftersom han bekämpade högadeln även här. 1495 trycktes den första boken på svenska. Sten Sture d.ä. var riksföreståndare.

1552 upprättade Elline Goye en jordabok över sina och sin avlidne makes tillgångar. Hon var svärdotter till Olof Stigsson av ätten Galen som innehade det stora godset Bolle-rup. Det finns ännu och är beläget sydöst om Tomelilla. I den upprättade jordaboken nämns åter Hallamölla, men nu även ett "litet Halle Mölla, det längre bort vid ån beläget".

1558 blev Elisabeth I drottning av England. Dramatikern William Shakespeare levde mellan åren 1564–1616. I Sverige var Gustav Wasa kung och i Danmark regerade Christian III.

1637 Några år efter det att Alunverket hade startats i Andrarum av Jockum Beck, köpte nämnde Beck Stora Halle Mölla av sin farbror, Otto Marsvin. Ågorna kring Hallamölla var bevuxet av mycket ek och bokskog och det behövdes på Verket, men även kvarnen var av intresse. Arrendet för kvarnen betalades med den tull som möllaren tog betalt i. Tullen bestod av en viss mängd säd ur varje säck säd som möllaren skulle mala och Jockum Beck behövde säkert denna tull som betalning åt sina arbetare på Verket.

Drottning Christina regerade i Sverige under en förmyndarregering som leddes av rikskanslern Axel Oxenstierna. Det 30-åriga kriget pågick och avslutades med Westfaliska freden år 1648. Skåne var ännu danskt och här regerade Christian IV.

1704 uppgöres en karta och relation över Lille Mölla (Lilla Halle Mölla). Enligt kartan som är ritad vid tillfället låg denna Lille Mölla 1 km nedströms Halle ån (Verkeån) från denna mölla. Lilla Halle Mölla var en skvaltkvarn, där benämningen "skvalt" härrör från det ljud som uppkommer när vattenet slår mot de tvärställda skovlarna på hjulet som driver kvarnen.

Karl XII ledde Sveriges öden under denna period. 1702 besegrade han sachsarna vid Klissow. 1707 förenades England och Skottland.

1737 I en beskrivning med karta och tabell över Hallamölla visas omfattningen på hur mycket jord och skog som tillskrives egendomen. Beskrivningen visar även vilken förtjänst brukaren kunde få in utav kvarnen. Förtjänsten var ringa eftersom det fanns två "frälse" kvarnar strax i närheten. En 50 alnar (1 aln = 0,60 m) uppströms på samma sida och en lika långt ifrån nedströms på andra sidan ån. Den här kvarnen var vid tillfället en kronokvarn och var vid denna tid en förlänning åt en "kronans profoss" som övervakade tillverkningen av alun vid Alunverket i Andrarum.

1736 föddes ångmaskinens uppfinnare James Watt. Den franske filosofen Jean Jacques Rousseau levde vid den här tiden. Fredrik I regerade i Sverige. Arvid Horn avgick och partistriderna mellan "hat-tar" och "mössor" tog sin början. Sveriges förste ingenjör Kristoffer Polhem verkade under denna period och avled 1759.

1767 utges i Lund en skrift av J.T. Gillberg – "Ekonomisk och Geografisk Beskrivning över Christianstads Län uti Hertigdömet Skåne" – och i denna skrift anger han följande:

"Lille Mölla: crono indelt 1/16 hemman Torups gård. Liten åker och äng med bok- och ekskog.

Hallamölla: crono indelt 1/16 hemman Torups gård. Stampekvarn 1 st Christinehof. Mjolkvarnar utsock-nens frälse 2 st Christinehof. Liten åker, äng och furuskog."

1769 föddes Napoleon Bonaparte på Korsika. 1775 Det nordameri-kanska frihetskriget började. Under detta år regerade Adolf Fredrik i Sverige. Gustav III kom till makten 1771. 1772 genomförde Gustav III en statsvälvning som återupprättade kungamakten.

1860 blev denna kvarn ombyggd senaste gången. Det är nu Hallamölla kommer i centrum för Österien. Det är två personer som kan förknippas med denna utveckling – Anna Nilsson och hennes son Thomas Nilsson.

Anna Nilsson, f Andersson, kallad "faster Stampa", föddes i Lille Halle Mölla på 1790-talet. Hon arrende-rade Hallamölla med kvarn, vadmalsstamp och jord-

□ Stora Halle Mölla 1817 – foto efter en ritning av U. Thiermer.

bruk. Hon startade även en diversehandel här, men det blev hennes son Thomas som förde det till toppen och även praktiskt taget till botten.

I unga år emigrerar Thomas Nilsson till Amerika för att söka guld i Californien, där han på något sätt blev rik. Han kom tillbaka hit och lyfte fram Hallamölla ytterligare och diversehandeln blev en grossiströ-relse. Han förde, vad folk sade, ett högt liv bland gre-var och baroner och det var väl en del av detta som senare blev hans fall. Han dog utfattig i sitt Hallamölla den 11 januari 1917.

1860 erövrades Sicilien av partisanen och frihetshjälten Garibaldi. Abraham Lincoln valdes till Förenta Staternas president och in-bördeskriget rasade i Amerika. 1861 upphävdes livegenskapen i Ryssland. Här i Sverige regerade då Karl XV. 1862 reglerades den lokala självstyrelsen i nya kommunallagar. 1864 grundade Karl Marx under sin landsflykt i London den internationella arbetarrörelsen.

En äldre dam berättade för mig för ett par år sedan, att när hon var ung elev hos en hårfrisörska i Lövestad, träffade hon där en äldre dam som sade att hon skulle på fest hos Nilssons i Hallamölla. Frisyren måste därför läggas med stor omsorg, för det var inte vilken fest som helst, ty "Nilssons har minsann musikpaviljong utöver ån och där spelas det piano".

□ Halle Möller 1818 – foto efter en gravyr av C. Ahnelt.

Från Margarit-Aktiebolaget ZENITIL Malmö.

Herr Th³ Nilsson
Eljaröd & Hallamölla
pr Lövestad.

□ Ett belegg för Thomas Nilssons affärsreläns stors är ovanstående adresslapp från Margarit-Aktiebolaget Zenith i Malmö, där just den stämpade adressen är själv bekantheten på brevens betydelse.

INVIGNINGEN

1949 var det sista året som det maldes på riktigt här i Hallamölla och det var möllaren Erik Engström som avslutade verksamheten. De fem sista möllarna i Hallamölla var Anders Hansson (som senare köpte Töppamöllan), Anton Hallqvist, Emma Svensson, Ragnar Persson och ovan nämnde Erik Engström.

Snart insåg bygdens folk att kvarnen var av mycket högt kulturellt intresse och de tog sig an arbetet att återställa den gamla möllan i någorlunda ursprungligt skick och man fick Christinehofs godsförvaltning att lämna över möllan till Albo Härads Hembygdsförening att förvalta. Lutarödsborna gick "man ur huse" och alla gjorde det de var bäst på – inläggning av nytt golv, nya fönster, måla, mura och snickra.

1950 Den 13 augusti skedde invigningen och Nils Larsson på Dala var huvudattraktionen. Nils Larsson var rektor och innehavare av Dala folkhögskola. Hans hobby att räkna fort i huvudet visade han prov på denna dag och för mig var denna uppvisning det mest bestående intrycket av dagen även nu efter nära 40 år. På den övre bilden ser ni honom omgiven av festdeltagarna då han visade prov på denna kunskap. Jag kommer även ihåg att det var mycket folk här vid invigningen och det påstods att det var nära 1000 personer.

Albo härads Hembygdsförening bildades 1934 och har idag drygt 600 medlemmar.

Vid seklets början var befolkningen här i dalen fruktansvärt fattiga, bönder såväl som möllare och hantverkare. Här fanns en hel del hantverkare såsom stenarbetare, skräddare och färgare. De sista resterna av färgeriet finns numera på *Kulturen* i Lund. Här fanns också en som tillverkade snus och han odlade även sin tobak här i dalen.

Ett bevis på fattigdomen är följande visa, diktad av en okänd poet i början av 1930-talet som tyckte att lidandet och nöden fick ha en gräns:

FATTIGVÅRDEN I ELJARÖD

Vid Hallamölla där vattnet forsar
och skänkelst sig med storskog korsar,
där ger naturen i överflöd
och där bor nöden i Eljaröd.

Där ses förelär och gåddor leka
och där konvaljerne klor amika,
där leta legen ger bonden bröd
där bor äck nöden i Eljaröd.

Där finns furor i hundra tusen
men genomslår bostadshusen,
och i det ene där bodde nöd
långt ner i Eljaröd.

Här strax intill ligger kyrkogården
kall och hård älsom fattigvården,
vars a och o är liv i nöd
ja, det är vården i Eljaröd.

I Eljaröd där har bonden makten
så det är han som bestämmer takten,
må Gud mig skona intill min död
från fattigvården i Eljaröd.

I svält och nöd må ni människor gödas
som i vår socken er lätt födas,
kom ej till oss då ni lida nöd
ty vi är bönder i Eljaröd.

Ovanstående visadikt var införd i Ytads
Allenhanda och blev där bemött med
brodvisständer dikt av en "Sannings-
älskande Eljarödsbo" som försvarade
fattigvården och bönderna i Eljaröd.

Det står i bladet er nya visa
man er talsig jag vill ej prisas,
ty nog är tanken en smula röd
om särskilt bonden i Eljaröd.

De båda möllarna som här ni amma
den ene varit skomakarlammas,
de kunde nog haft det bättre ställt
en smula arbete blott det gällt.

Men lätja, baktal – det ger ej mycket
och är förbjudet i budordestycke,
se där det arbei de hållit på
om jag vill minnas sen de var små.

Jag vill medgiva att deras villa
den var medfaren, ja, mycket illa,
direkt skuden därtill har icke jag
och icke heller vår fattigdag.

Naturen mycket vi gärna klandra
de haft förmånen ju de som andra,
den ene sålges berghälsa ha
men ordnat arbete ej vilja ha.

Det tycks som Ni det enklaste ej fatta
och bondens möda ej vill uppskatta,
men om han ur jorden ej skaffar bröd
då även Ni fick lida nöd.

Men om Ni Er färd hit en gång vill ställa
vi bli ej sturska och Eder skälla,
jag ber Er välkommen i mitt kök
jag skulle glädjas åt Ert besök.

Men Ni får själva ta med förfriskning
ja, detta sista var blott en viskning,
men uppi vatten det blöder jag
naturen mig skänker det varje dag.

Vid ett möte på Lagerstedts pensionat i Kivik 31 juli 1934, beslöts det att bilda en hembygdsförening omfattande Albo Härad. Till dess ordförande valdes docent – och sedermera professor i praktisk filosofi i Lund – Gunnar Aspelin.

Ovanstående bild visar de två nedre fallen och bilden är tagen någon gång i början på 1900-talet. Tillsammans med de tre övre fallen bidrar de en talhöjd på drygt 23 meter och är därmed Skånes högsta vattenfall.

Vattentället här vid Hallamölla är med sina fem fall Skånes högsta och de bildar tillsammans en fallhöjd på drygt 23 meter. Verkeån som än nu kallas fick sitt namn på 1700-talet efter Alunverket i Andrarum.

Än sträcker sig från Långaröd i väster ned till Haväng i öster där den mynnar ut i Hanöbukten och man kan här fiska bl a forell, gädda, ål och fånga kräftor. Förekomsten på kräftor är dock mycket ringa då kräftpesten tyvärr slagit ut dem även här.

Utefter än kan man under sommaren se en del mer eller mindre sällsynta fågelarter, bl a **strömstaren**, **forsärlan** och i mer sällsynta fall även **kungsfiskaren**. En annan betydligt större art som förekommer här är **hägern** som kan ses fiska nere vid kanten av ån. I en av holkarna här utanför häckar bl a **nötväcken**.

Kräkor, skator och ugglor hör till dalens mer vanliga fågelliv medan **hornugglan**, **trädkryparen** och **nattskärnan** som uppehåller sig i närheten tillhör de mer ovanliga arterna. En av våra största dagrovfåglar häckar här och det är **gladan** vilken man emellanåt kan se sväva över dalen.

Det mest karaktäristiska trädslaget som finns utefter än är **klipbalen**, medan slutningarna runt Hallamölla till övervägande del upptas av gran. En gång i tiden var det eken och boken som var de dominerande trädslagen, men efter Alunverkets rovdraft efter ved inplanterades enbart gran. Den nuvarande ägaren greve Carl Piper vill dock ändra på detta förhållande och enligt ett uttalande som han gjorde för massmedia i april 1989 vill han åter låta eken och boken få beväxa slutningarna som omger Hallamölla.

Vätterosen kan man finna om man följer vägen längs ån förbi den plats där Lilla Halla Mölla legat, närmare bestämt vid "ålkroken". Bland övriga örter som återfinns längs ån kan nämnas bl a **pestskräpa**, **hampdon**, **videört** och **acklejruta**.

Forsärla — *Motacilla cinerea*

Forsärlan trivs bäst i relativt ostörda bäckar och små åar med mindre forsar. På avstånd kan den lätt förväxlas med sådesärlan när den på årens vis hoppar upp i luften och fångar insekter. Den invandrade ganska sent till Sverige och det första befyndet gjordes 1916. Nu häckar forsärlan huvudsakligen i sydsverige från Skåne och Blekinge till Värmland och västra Dalarna. Locklåtet och varningslåtet är mycket skarpa och metalliska vilket behövs om de ska kunna överrösta vattnets brus. Födan består mest av insekter och små kräftdjur.

Kungsfiskare — *Alcedo atthis ispida*

Kungsfiskaren är en märklig fågel både vad beträffar kroppsform, de lysande färgerna och det egendomliga levnadssättet. Den är knuten till vatten, helst sötvatten, gärna en långsamt flytande å eller bäck med branta slänter. I en brant ler- och sandbank hjälps hannen och honan åt att gräva en 1/2–1 m lång tunnel till bohåla, där 6–8 vita ägg läggs på ett underlag av uppötta fiskrester. Födan består mest av småfisk, men även kräftdjur och vatteninsekter.

Strömstare — *Cinclus cinclus*

Strömstarens rätta element är rinnande vatten — från fjällbäckens brusande vatten till syd- och mellansveriges små forsar och bäckar. Strömstaren är den enda av våra tättingar som livnär sig genom att dyka efter sin föda. Med huvudet före kaster den sig ned i vattnet och med vingarnas hjälp tar den sig ned till botten och söker där efter husmask. Man kan höra den sjunga hela året. Söngen består av jollrande och flöjttoner som presenteras i drillande ton. Söngen är så stark att den vanligen överröstar vattenbruset. Strömstaren häckar alltid vid rinnande vatten, på avsatser i bergssprickor, under broar och dylikt. I april–juni lägger den 4–5 vita ägg som ruvas i 17 dagar av honan.

Nattskärna — *Caprimulgus europaeus*

Nattskärnan håller till i utkanten av barnskogar, gärna glesa sådana. Få fåglar har ett bättre kamouflage. Ovensidan är vattirad i brungult och grått, och när fågeln ligger på marken liknar den ett stycke bark. Under de senaste tio-tio åren har nattskärnan blivit alltmer sällsynt. Dess låte som ibland kan höras under sommarmåtternas påminner om ljudet av en spinnrock. Det låter som om ljudet skulle stiga och sjunka, antagligen p.g.a. att fågeln under spelet vrider på huvudet än hit, än dit. Födan består av insekter, bl a nattfjärilar, olionborrar och dordvilar. Den bygger inget bo och lägger därför de två äggen direkt på marken.

Lärkfalk — *Falco subbuteo*

Lärkfalkens jaktmarker är det öppna slättlandet och den trivs bäst där landskapet utgörs av omväxlande skogsdungar och odlad mark och med tillgång till vatten. Fågeln är en mycket skicklig flygare. De nästan lie-formade vingarna gör att den påminner om en jättelik tornavla. Den har specialiserat sig på småfåglar, insekter och fladdermöss. Lärkfalken är så anpassad att den utan svårigheter hinner upp svalor. Under medeltiden roade sig adeln med att jaga med falk och lärkfalken var damernas speciella jaktfalk. Den räknas till "ädelstakarna" och fångar och slår sitt byte i luften. Den bygger själv inte sitt bo utan använder gamla kråk- och rovfågelbon där den lägger sina 2–4 ägg i juni.

□ Forsärla — *Motacilla cinerea*

□ Kungsfiskare — *Alcedo atthis ispida*

□ Strömstare — *Cinclus cinclus*

□ Nattskärna — *Caprimulgus europaeus*

□ Lärkfalk — *Falco subbuteo*

Albo, mitt Albo, min hyllning jag bringar,
Hembygd, på minnen och fågling så rik:
Forn tidens gravar och domareningar,
Höjder och dälrar från Haväng till Vik.
Borta vid havet Stenshuvud sig höjer,
Kusten i sandgula bukter sig böjer.
Mitt Albo, min hembygd du är,
Mitt Albo, min hembygd så kär.

Nils Boström

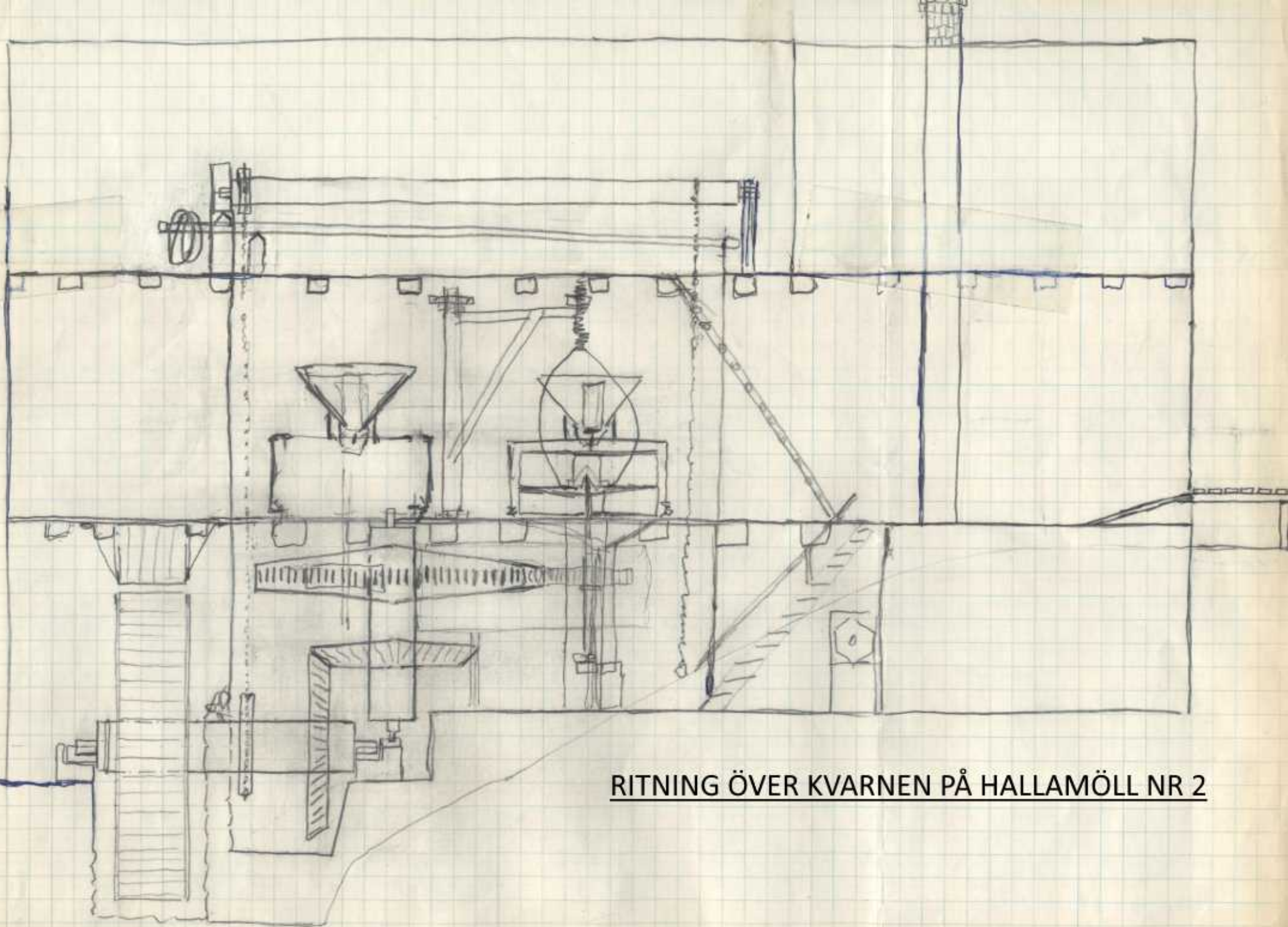
ÖPPETTIDER FÖR VISNING:

1 maj t.o.m 13 augusti, helgdagar 14.00–17.00.
Kontakta Gert Ekstrand, tel 0414-911 30.

Sammanställningen av text på samtliga
tavlor utförd av Gert Ekstrand, Hallamölla.

Hallamölla 1989

Gert Ekstrand

RITNING ÖVER KVARNEN PÅ HALLAMÖLL NR 2

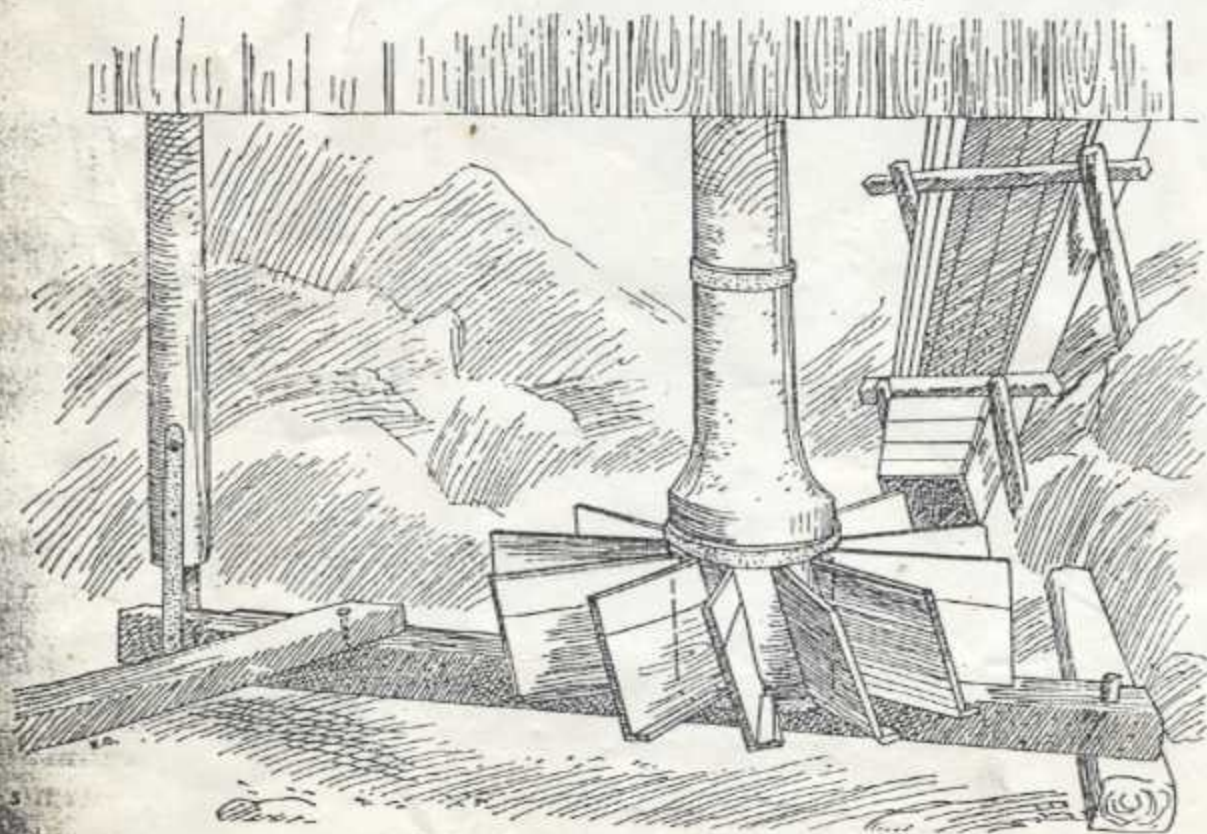
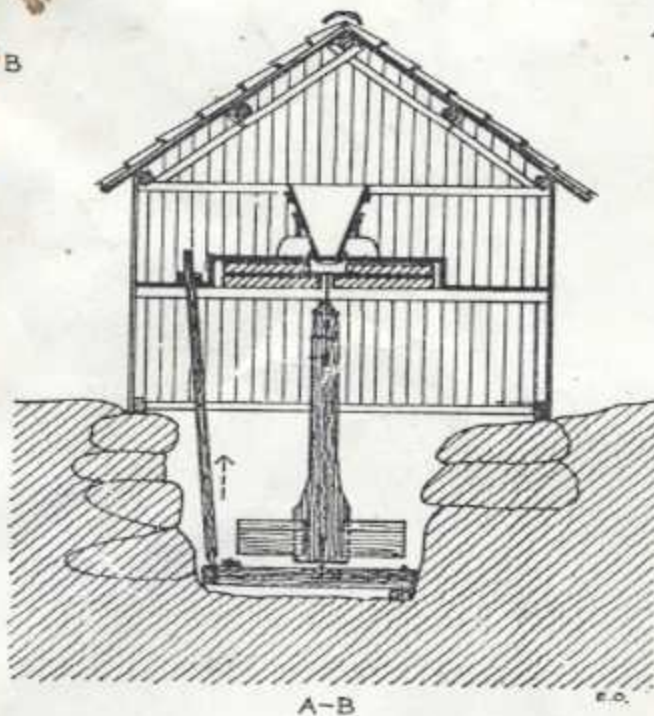
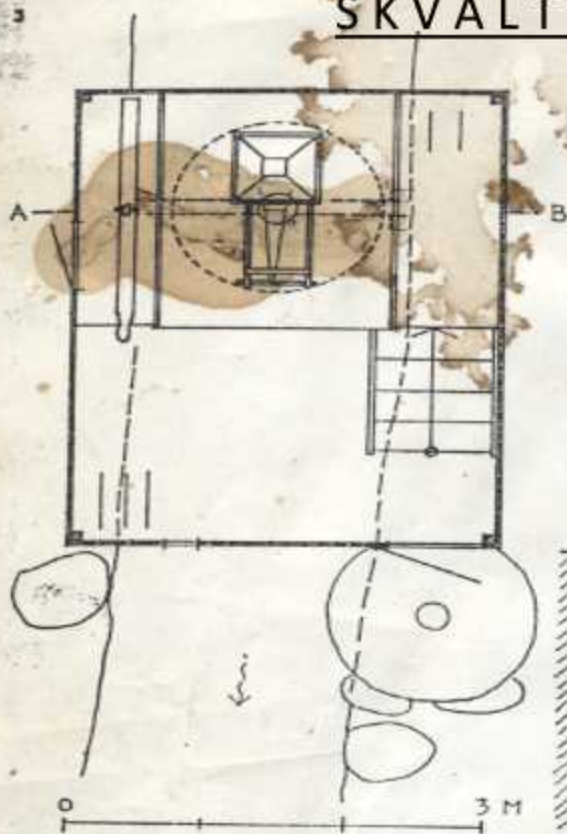
Bilaga 7.

Beskrivning av Hallamölla Nr 3 (Urklipp från skatteläggning 1845)

His är af Häreder Rätten härmed undersökning ad
beskunnat att Gården Hallamölla Nr 3 är belägen i ett
gemensamt trädhus under halmtak vid den för kallade
Werka-åsen, som har sitt utlopp i Österfjorden, att huset
är 12 alnar högt, 6 alnar högt och 11 1/2 alnar bredt, in-
till, hvar för sig ände femtio vanliga böningshus och i
sammankommande dermed nödige uthus för åkerbruk.

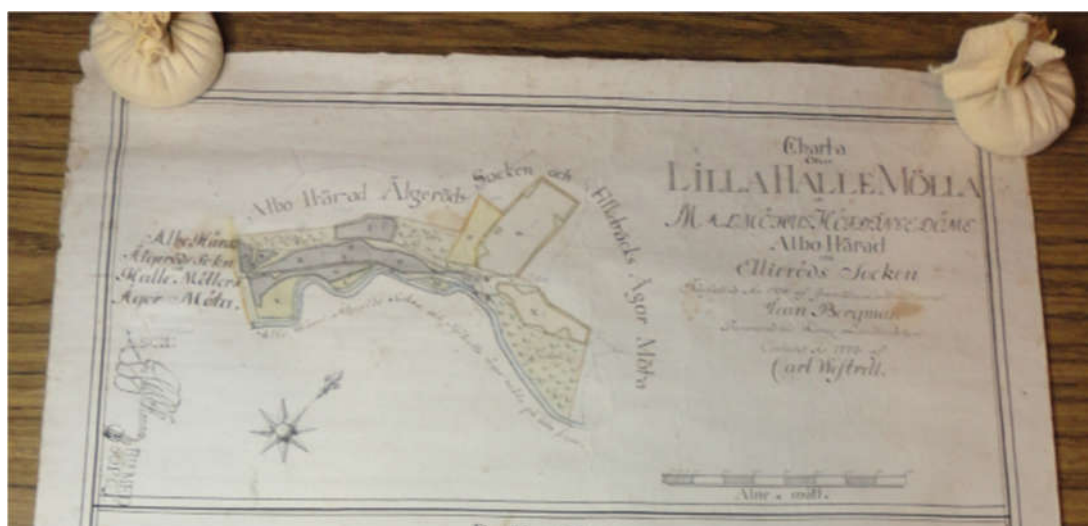
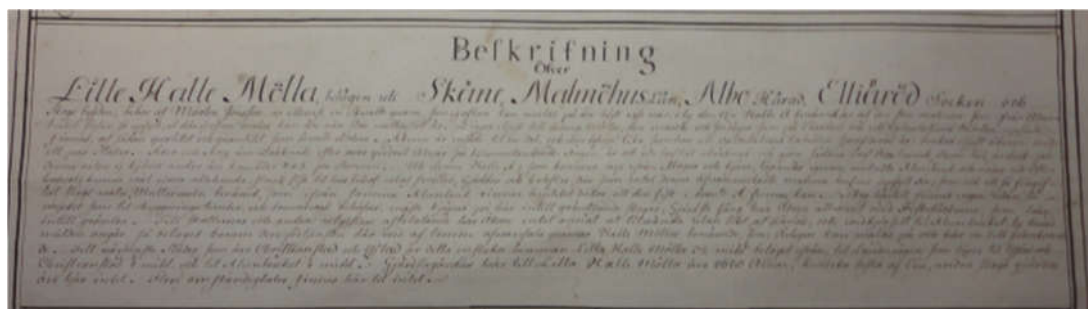
Att i gårdshuset är inrättade två par stolar om
8 spann vardera, af hvilka det ene par är försett med
och att både parerna voro att gagna för gemensamt, hvarjem-
te för öfrigt samt inom huset två par stolar för gemensamt
bruk, att för hvarje par stolar gagna ett wattenhjul af
6 alnars diameter, begge byggde under ett gemensamt
gemensamt brädtag, och begge drifvas med en kallad af-
vassare, samt erhålla watten genom trädripar 50 alnar
långt och på 18 alnars afstånd från wattenhjulet voro i ränn-
norne flodluckor med 3/4 aln öppningar vid hvarje-
ra; att omkring 150 alnar väster om gården flyter ännu
flöta, men derestär en den anseende höga stranden och flö-
ta flöthällan och så på 10 alnar och vidare, att sam-
ma riktning eller öster, att somat lika beskaffenhet
på 12 alnar, samt att trädje den förberörde watten ränn-
nor vidtraga på 6 1/2 alnar, på hvilket afstånd rännnorne
och så äro närmast gården från wattenrännan? Ännu upp-
höjde: att någon dammavvattning hvarken erfordras eller
föreskras, eller ens skulle kunna inrättas, och att upp-
höjning är omöjlig. Att jorden vid omkring två höfver
egendom: att wattenlösgång skall aldrig ske, men att
det dock uppgifvits kunna inträffa, att under stark
sommartorka wattenlösgångs förminskas, att endast det ene
hjulet dermed kan drifvas; att gården skall begy-
nas till förvaltning för hela Häreder socken, för de
del af Andrarum och flera Länar. Sänd Häreder,

SKVALTKVARN

Bilaga 9. Lillemölla och miljöförstöringen där

De följande urklippen ur lantmäterihandlingar från 1700-talet gör Lillemölla intressant eftersom de beskriver de miljöskador, som Alunbrukets verksamhet medför. Ån grundas upp av skifferrester och fisken dör. Att ån blir grundare medför att skvaltkvarnen bara kan drivas vid högvatten vår och höst.

Lantmätarens beskrivning blir mera lättläst så här:

Beskrifning över

Lille Halle Mölla,

belägen uti Skåne, Malmöhus Län, Albo Härad, Elliäröd Socken och Skogs bygden, bebos av Märten Jönsson, är allenast en Skualte quarn, som ej ofta kan malas på än höst och vår, ity den Ån, Halle Å benämnd, är af den sten materian, som ifrån Alunbruket flyter, så upfylt, att där ej ofta malas kan än när stor vattenflod är. Finner eljest till denna Mölla, den mark och farvägar som på Chartan och Calculationstabellen uppfört finnes och af sådan kvalitet och quantitet. Åkern är insåde till en del och den öfriga lika som dem uti Calculationstabellen specificerade är, brukar eljest åboen med ett par Stutar. Åker och Äng äro uträknade efter quadratalnar på Calculationstabellen. Ängen är uti lastal uträknad, och gjöre sådana lass från mossmark prima höö ändock. Kan ej kjöra andra än knubbar 4 x

3 på quarnen. Uti denna Halle Å, som kommer upe ifrån Skogar och Kjärr läpande igenom omtalte Alunbruk och neder uti Österhafwet, kunde wäl wara allehanda slags fisk till hus behof utaf foreller, gjäddor och kräftor, där som intet denne ofwanomtalte materia hafwer uppfylldt än och så alt förgiftat. Slags watn, Mutterwatn benämmt, som ifrån samma Alunbruk rinner, dödar all den fisk i denne Å finnas kan. Skog härtill finnes ingen, utan så mycket som til Bygnings timber och Brenneswed behöfues måste kjøpas på här intill gräntsande skogar. Gjärdsle fång har åben ihop med Fiskabäckarna som intill gräntsar. Till skatternas och andra utgifters afbetalande har Åboen intet annat att tilwända utan litet fåwed och wedkjörsel till Alunbruket, ty huwad mälden angår så betages honom den förtjänsten där wid af trenne ofwanfals quarnar, Halla Möllor benämnde, som årligen kan malas på och här intill gräntsande.

Till närmaste städer, som äro Christianstad och Ystad, är detta enstaka hemman, Lilla Halle Mölla 3 ½ mihl beläget ifrån. Till Landsvägen som löper till Ystad och Christianstad ¼ mihl och till Alunbruket ¼ mihl. Gjärdslegårdar här till Lilla Halla Mölla äro 4680 ahlnar, hvilka bestå af ene, af andra gjärdslen äro här intet. Flere omständigheter finnes här til intet.

Avsikten med lantmäteriförrättningen var sannolikt att man skulle anpassa arrendet efter den försämrade miljön.

Inledning och bakgrund bilaga 10

Degebergaförfattaren Bo Swenson skriver om systrarna Lundberg i sin år 1991 utgivna bok "DE VA I DI DANA" i kapitlet "Den gamla goda tiden". Så här berättar han:

Strax ovan vattenfallet intill ån vid Hallamölla ligger en liten pittoresk korsvirkesstuga i slänten. Idag andas stugan välbefinnande men var för ett 60-tal år sen ett formidabelt ruckel. Här bodde systrarna Hilda och Anna Lundberg, de fattigaste av alla fattiga som vännen Ivar någonsin upplevt.

Fadern var färgare i färgeriet, som tog sitt vatten från strömmen intill den gamla kvarnen. Stenrester minner ännu om verksamheten. Här färgades såväl vadmal som finare tyger. De båda systrarna hjälpte till med arbetet. När så föräldrarna gick ur tiden, upphörde också verksamheten.

Hilda och Anna fick klara sig själva. De bodde kvar i huset och försörjde sig med tillfällighetsjobb. Under sommaren huvudsakligen med lukning, gallring och potatisplockning hos byns bönder.

Vid 30-talets början kom Ivar Lövgvist till Hallamölla. Han blev då nabo med systrarna och kunde på nära håll följa dem i deras vardagssysslor. Livet för syskonen var sannerligen ingen dans på rosor. Det kännetecknades av svält och umbäranden i alla dessa tänkbara former. Men kvinnorna var envisa och kämpade tappert vidare.

Hilda hade en försvarlig svada. Munnen gick som lärkevingar. Anna däremot var naturligt lugn. En liten förkrympt varelse med grov röst, mer eller mindre skallig och med ansats till grått skägg.

Annas bortgång var en sorglig historia bara den. Då hon skulle läggas i kistan luktade hon så illa, att man lade henne med kläderna på. Begravningen bekostades av fattigvården och var i all anspråkslöshet. En enkel krans från kommunen och några blommor från de närboende. Det var allt som Anna hedrades med på sin hädanfärd.

De båda systrarna kom att under hela sin levnad att befinna sig på livets skuggsida. Idel nöd och umbäranden. Inga glädjestunder någonsin. Då Anna gått hädan, kom Hilda till det nyuppförda ålderdomshemmet i Brösarp. Där slutade hon också sina dar.

Korsvirkeshuset var uppfört 1827. Farstun med sin öppna härd för matlagning delade huset i två hälfter. I ena fanns bostaden, i andra uthusdelen som tjänstgjorde både som spiskammare och vedupplag. Ett av facken var nerfallet på husets baksida. Väder och vind hade därför fritt spelrum.

Året om samlade kvinnorna ved från skogen. Sura pinnar och annat eldfängt fick ge stuevärme.

Vintrarna på 30-talet var bistra. Ivar minns särskilt 1932.

Då kom grannen Boman in om dörren och påpekade:

- Du, de ryger inte å piban te Lundbergs! De måste ha hänt nåd! Ta stövla på di å gå did å se!

Den vintern var sträng med ett par alnar snö. Framme vid huset var allt tyst och stilla. Ivar satte ryggen mot dörrhalvorna och for rakt in i farstun. Dörren till rummet stod på glänt. Hilda låg på en halmmadrass i sängen intill väggen. Anna mot baksidan i halmfylld kakelugnsbänk. Genom hålet i väggen hade snön fnygt in. I denna misär påträffades de båda systrarna.

Då Ivar ropade, vaknade Hilda:

- Ä dä sommar nu?

- Men Hilda, det är ju full vinter och 20 grader kallt. Har ni ingen mat och ved hemma?

- Nä, dä ä slud mä olltihobba.

- Bli stilla så länge så går jag hem och brer några smörgåsar och värmer mjölk. Jag tar lite ved med också.

Systrarna hade gått i ide för att klara av köld och svält. Mat hade de inte sett till på länge. Sådan fattigdom och misär var en realitet i Sverige så sent som 1932!

Systrarna hade också andra svårigheter att brottas med. Stuegolvet var av stampad lera, och framför spisen spinkades veden. Åratals yxhugg hade format en alnsdjup hålighet i golvet. Spisen hade man därför tvingats stötta mot väggen för att inte falla utåt golvet och ner i gropen. Sådan var systrarnas situation.

Men så en dag kom vändpunkten i den trista tillvaron. Stugan fick plötsligt liv. Finklädde personer, fotografer och bilar trängdes om platsen framför det lilla huset. Ivar misstänkte naturfotografer och stannade till. Som den naturälskare han är, rekommenderade han vissa naturscenerier i den vackra omgivningen.

- Tycker herrn det? blev svaret.

Den som ledde gruppen presenterade sig som redaktör Elias Nilsson för tidningen Aurora i Ystad. Övriga personer var medarbetare.

Det var inte alls fråga om naturreportage utan en social verklighetsskildring om systrarna Lundberg. Personer från Lund och med rötter från trakten hade ringt tidningen och påpekat de båda kvinnornas misär. Samtalet var orsaken till besöket på ort och ställe.

Det fotograferades och berättades. Den munviga Hilda berättade allt vad hon förmådde. Ivar bidrog med sin syn på eländet och skrädde inte orden. Allt skrevs ner och resultatet blev verkligen ingen litterär skönmålning.

Artikeln gav upphov till ett ramaskri av ilska bland kommun-gubbar, harm hos befolkningen. Provinsialläkaren i Brösarp kom för inspektion. Han hade aldrig någonsin upplevt värre mänsklig förnedring.

Anna hade redan tidigare en liten pension. Läkarutlåtandet resulterade i att även Hilda erhöll understöd, något mellan 27

och 30 kronor i månaden.

Omedelbart utverkades en kontantsumma på 250 kronor. Pengarna skulle min meddelare portionera ut med en femtiolapp i månaden.

En av systrarna tjatade sig till sista femtiolappen innan tiden var inne. Sedeln, avsedd för mat och illebrand, tog kvinnan med sig till affären i Eljaröd. Hon var så totalt utsvulten på allt livets goda, att hon köpte godis, frukt och liknande för hela summan.

Ivar återfann kvinnan i backarna en bra bit ovanför hemmet. Här satt hon i ensamhet och kalasade i smyg för den andra systemen. Hon hade sådant begär, att ingenting skulle kunna förmå henne att dela med sig.

Gubbarna i fattigvårdsstyrelsen fick sig en känga. Huset blev iståndsatt. Gropen vid spisen fylldes, på lergolvet lades bräddor, väggarna lagades och ved anskaffades. De båda systrarna fick således en dräglig tillvaro på sin ålders höst. Ett litet plåster på såren för den tid som levts i obeskrivlig fattigdom och under ofattbara umbäranden.

Offentlighetens uppmärksamhet på systrarna Lundbergs mångåriga misär fick Ivar Lövgqvist att författa följande dikt:

Fattigvården i Eljaröd.

(Om systrarna Hilda och Anna Lundberg).

Vid Hallamölla där vattnet forsar
och skåneslätt sig med storskog korsar
där ger naturen i överflöd
och där bor nöden i Eljaröd.

Där ses foreller och gäddor leka
och där konvaljerna tuvor smeka
där bor ock svälten i Eljaröd.

Där finns furor i hundra tusen
men genomusla stå bostadshusen
och i det ena bodde Nöd
långt ner i jorden i Eljaröd.

Här strax intill ligger kyrkogården
kall och hård, liksom fattigvården,
vars A och O här är: lev i nöd.
Ja, det är vården i Eljaröd.

I Eljaröd har bonden makten
så det är han som bestämmer takten.
Må Gud mig skona, intill min död
från fattigvården i Eljaröd.
I svält och nöd må ni människor gödas,
som i vår socken er låtit födas.

Kom ej till oss då ni lida nöd,
ty vi är bönder i Eljaröd.

Hilda kom till ålderdomshemmet i Brösarp. Här visades all tänkbar mänsklig värme och hon hade det bra. Så länge krafterna räckte, tog hon bussen till Eljaröd. Härifrån traskade hon till föräldrahemmet i Hallamölla. Vid dessa tillfällen kom hon alltid inom för att hälsa på min meddelare. För att kunna passa busstiden hade hon försett sig med en väckarklocka i ett band runt halsen.

Vid ett av besöken satt min sagesman och åt grötfrukost. Hilda erbjöds slå sig ner och äta med. Ålderdomshemmets välmenande omsorg i vällagad och närande mat hade gjort kvinnan bortskämd. Hon hade rent av fått pretentioner.

- Havragröd? Havragröd? De får ja min själ ta me tusan å djävlar på himmed. Tvi tusan! Kan ja ente få kaffe å en smörmad istället?

Hon fick så.

Många vindar har blåst sedan dess, åren runnit iväg. Systrarna Lundberg är döda men deras lilla stuga står kvar och minner om obeskrivlig fattigdom för inte så länge sen.

Kommentar:

Det är intressant att Ivar Lövgvist påstår att det är han som författat den intagna dikten. Den finns i handskrift av Gösta Åkermans penna. Den finns också med i den lilla skrift som utgavs när kvarnen återinvigdes år 1949. Där tillskrivs den en "okänd poet" trots att Lövgvist levde och var en av huvudpersonerna.

Fattigrinden i Egeirid.

Vid Hallamölla där vattnet forsar
och skines lätt mig med stavsberg korn
där ges matusen i överskott
och där bor milden i Egeirid.

Där ses foreller och gäddor leka
och där konvaljerna tuva smaka
där feta tegel ges bonden bröd
~~där bor milden i Egeirid~~
där bor och pråltar i Egeirid.

Där finns furor i hundens tuva
men genomsta på bostadskuren
och i det ena bölde möd
långt ner i grunden i Egeirid.

Här står intill ligger kyrkogården
kall och hård liksom fattigrinden
vars R och O när är; lev i möd!
Ja, det är världen i Egeirid.

I Egeirid har bonden makten
så det är han som bestämmer takten
Hå Gud mig skona, intill min död
från fattigrunden i Egeirid!

I svält och möd må mi människor gödas,
som i vår proken er låtet födas
kom ej till oss då vi lida möd
ty vi är bönder i Egeirid!

Göte Österman

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	AA	AE	AC	AD	AE	AF	AG	AH	AI	AJ	AK	AL	AM	AN	AO	AP	AQ	AR	AS	AT	AU	AV																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																			
1	PERSONER BOENDE PÅ HALLAMÖLLA NR 1																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																		
2	ÅRTAL	1865	1865	1867	1875	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	1900	01	02	03	04	05	06	07	08	09	1910	11	12	13	14	15	16	17																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																				
3	Familjen																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																		
4	Nils Larsson																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																		
5	Anna A-dr				70 år											80 år																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																			
6	Son Anders																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																		
7	Dotter Ingrid P:n																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																		
8	Ingrids fyra döttrar																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																		
9	Son Thomas/Truls				Truls står 1867 som bokhållare																					Flyttade från Gvarnstorpet 1891																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																									</

Bilaga 12.

Ur Möllerströms bok Skånska Möller

”Att husbehovskvarnar varit en vanlig företeelse kan man sluta sig till av ortsnamn sådana som Huskvarna, där det finns ett stort antal märken efter kvarnar som legat tätt efter varandra intill fallen i Huskvarnaån. Den typ av kvarnar som var mest påkostade och dyrbara var de med dubbel utväxling, där ett stort vattenhjul drev ända till 4—6 par kvarnstenar, utom småmaskiner och hissanordningar. Vattenhjulet hade på samma axel ett stort kraftigt kugghjul med 4—5 meters höjd. Mellanhjulet drev det på en stående axel liggande, s.k. stjärnhjulet som ofta hade 8—10 m. diameter. Kring detta stjärnhjul var kvarnarna placerade i en ring med sina kugghjul ingripande i detta.

Att en sådan stor kvarn var en lönande rörelse säger sig själv. Ett par stenar, d. v. s. en enkel kvarn, malde upp till 10 tunnor råg per dygn om de gick dag och natt, som ofta hände. Med tre kvarnar kunde man producera 60 hektoliter per dygn. Då möllarens yrke var starkt säsongbetonat kunde man knappast räkna med mer än 200 dagars fullt utnyttjande av kvarnen om året, men det skulle ha gett 6000 tunnor mald om året. Då tullen eller maldavgiften utgjorde 5 % av antalet tunnor mald skulle ett års bruttoinkomst bli ungefär 300 tunnor råg eller korn. Värdet av en tunna råg är lite svårt att beräkna. En bouppteckning omkring år 1800 sätter en tunna råg och en ko i samma värde och en häst i samma prisklass som två tunnor råg.

Om en ko är värd 800 kronor i nuvarande penningvärde skulle rågtunnan alltså motsvara detta belopp. Det skulle ge 500.000 i bruttoinkomst, mätt i dagens penningvärde, för en sådan kvarn per år. Nettoinkomsten torde ha varit mer än hälften av denna summa.

En sådan kvarn räknades i inkomst likvärdig med en mindre herrgård, och innehades i regel av någon herreman eller ståndsperson, som utarrenderade den till en möllare, vilken i sin tur hade en bra inkomst av densamma.

En del namnformer som Herremöllan, Kungsmöllan och andra visar på deras betydelse som högre stånd- egendomar. Vanligen hade en godsägare en eller flera sådana storkvarnar på sitt gods och arrendebönder var genom kontrakt bundna att endast använda godsets kvarnar för förmalning av sin spannmål. De gamla domböckerna vittnar om många processer, förgäves förda av arrendebönder för att befria sig från detta tvång från godsägarnas sida. Också godsägarna processade mot bönderna, då dessa uppfört egna husbehovskvarnar för att slippa beräkning av tullen för malningen. Den togs inte efter vikt utan efter rymdmått. Då mjölet tar avsevärt mer plats än den omalda säden måste mjölet packas rätt hårt med en trästöt för att rymmas i säcken även sedan den tillåtna 5 % tullen fräntagits, vilket innebar en viss frestelse för möllaren att inte använda stöten alltför hårdhänt, utan hellre ta ett extra tag med tullmättet.

Detta var av koppar, krönt med en kunglig krona och såg vederhäftigt ut, men det hade ingen grepe, utan måste hanteras med ett grepp om kanten; tummen ansågs därför för den enda

ärliga lemman på en möllare, den hölls inne i måttet och stod följaktligen på kundens sida under tullningen.

Historierna om kundernas ständiga kamp med möllaren för att hålla tullningen inom någorlunda hyggliga gränser äro legio. Då han dessutom bjöd på fri förtäring av hembränt för kunden under väntetiden hände det att det blev svårt för kunden att hålla ögonen öppna och kontrollera.

I ett fall tog gumman helt resolut och körde själu till kvarns för att få bättre kontroll. Hon var mera plikttrogen och vek inte ett ögonblick från mjölbingen, och då möllaren försökt alla medel för att få vara ensam med mällden en stund — men utan resultat, det gick inte att bjuda henne på kaffegök — så hittade han på att reta hennes nyfikenhet med en trovärdig historia om att han hade en katt som han dresserat till att fånga fisk i mölledammen. Gumman ville inte tro att det var möjligt att få en katt att dyka i vatten efter fisk, varför han ville ha henne med ut till dammen, så skulle hon själu få se. Hon följde med ut, och han tog katten och slängde den i vattnet med uppmaning att ta en stor fisk. Kattstackaren kravlade sig förskräckt i land, utan fisk förstås.

Under tiden hade möllaren ordnat med sin gumma att hon skulle sköta om tullningen, och medan hon höll på med det, kastade han åter katten ut i dammen och medan han titta upp mot kvarnfönstret höjtade han: "Tog du inget i jåns, så ta nu för tusan jäklar." Resultatet blev förstås att bondmoran kom hem med säckarna ännu slakare än de varit någon gång under gubbens kvarnturer.

En annan gammal historia från skråtiden belyser på sitt sätt allmänhetens inställning till möllarens mentalitet. En krångvandrande gesäll i ett annat yrke, berättade om sina äventyr i Tyskland. I Bremen, sa han, där hänger dom regelbundet en tjuv var måndag. En närvarande möllare frågade då troskyldigt hur de kunde ha en tjuv till reds så på dagen, och fick svaret: — Har dom ingen så tar dom den äldste möllaren och hänger honom.

De viktigaste delarna i en mjölkvarn var givetvis stenarna. Det skulle vara en särskild sorts grovkornig sandsten, helst sandsten blandad med flintgrus i lagom proportioner. Det fordrades stor yrkeskännedom för uthuggning och underhåll av stenarna, det skulle en utlärd mölledräng kunna klara. Stenarnas storlek angavs i spann (kvarter). En medelstor sten var vanligen 12 spann i diameter (= 3 alnar = 183 cm). Sjockleken skulle hålla ungefär 25 cm. och mitthålet vara 25—30 cm. Själva mönstret på skärytorna varierade efter vad stenen skulle användas till. För vanlig grovmalning var den försedd med ett tiotal radiellt ställda, något böjda ränder, ett par centimeter djupa och 5—6 cm. breda.

Mellanrummen mellan ränderna höggs prickigt korniga med en s. k. pigghacka.

Andra typer för malning av siktmjöl hade olika mönster av finare refflor i fiskbensliknande mönster. Huggningen var lika för både över- och understen.

Huggningen eller hackningen hörde till möllarnas dagliga jobb, efter 2 dygns användning var stenarna färdiga för omhackning. Vid en kvarn med fyra par stenar måste därför ett par ligga upplagda var dag för omhackning och sysselsatte minst en man hela dagen.

För framställning av gryn, av bovete eller korn, användes en kvarn med endast en sten, ställd på kant som en slipsten och med tänder på kanten ungefär som kuggar. Den fick rotera med stark fart i en slags trumma, där skalen piskades bort från kärnorna, vilka polerades rena och blanka.

Även siktverk för framställning av siktat mjöl hörde till utrustningen för en större kvarn och fanns i olika utförande, både flata och roterande. Dessa efterträddes på 90-talet av importerade tyska kvarnar med siktverk som arbetade fullständigt automatisk och dammfrött. Senare, fram emot sekelskiftet, ersattes stenarna med valsverk, men då sjöng den gamla vattenkvarnen redan på sista versen. Fältet var fritt för storkvarnar, sedan de små vattenmöllorna gjort lång och trogen tjänst genom århundraden.”

Bilaga 13

BERÄKNING AV INKOMSTERNA FÖR KVARNARNA I HALLAMÖLLA UNDER 1860-1880 TALEN

Mina resultat är naturligtvis inte exakta. Jag har dragit slutsatser av historisk statistik och av den litteratur om kvarnhistoria, som jag funnit, bl a Johan Möllerströms bok om Skånska Möllor.

I Hallamölla fanns två kvarnar:

På Hallamölla nr 2 den omkring år 1860 nybyggda kvarnen, som numera är museum. Den utrustades med två sten-par. Tidigare hade här funnits en kvarn med bara ett sten-par.

På Hallamölla nr 3 på andra sidan ån låg en äldre kvarn, som också hade två sten-par, varav dock det ena var förseglat och inte användes. Kvarndriften på nr 3 upphörde år 1878.

Båda kvarnarna ägdes av Pipers och drevs av arrendatorer. I arrendevillkoren ingick att förmalningen åt Godset skulle vara "utan tull", d v s gratis. Hur stor del av driftstiden som upptogs av sådan förmalning är okänt.

Kvarnar tog ersättning för sin förmalning genom att behålla en del av det som lämnades dit. Historiskt har detta kallats för att man tog "tull". Fram till 1835 beskattades kvarnar efter "tullen" som betraktades om möllarens inkomst. På den beräknades skatten, som blev en fjärdedel av tullen. Tullen var fastställd till 5 % av den genom s.k. skatteläggningar bedömda produktionen. Så hade t ex Hallamölla nr 3 år 1845 skattelagts till bara 150 tunnor per år eftersom ett av de båda sten-paren var plomberat. Annars skulle det blivit 300 tunnor.

Det var rymdmått som tillämpades. 100 liter spannmål blev till bortåt 120 liter mald när det rann ner från kvarnstenarna. Spannmål kom i säckar och det malda levererades i samma säckar. Det innebar chanser för möllaren att fuska med förtullningen. Så här skriver Johan Möllerström i sin bok om "Skånska möllor":

"En gammal historia från skråtiden belyser på sitt sätt allmänhetens inställning till möllarens mentalitet. En kringvandrande gesäll i ett annat yrke, berättade om sina äventyr i Tyskland. I Bremen, sa han, där hänger dom regelbundet en tjuv var måndag. En närvarande möllare frågade då troskyldigt hur de kunde ha en tjuv till reds så på dagen, och fick svaret: — Har dom ingen så tar dom den äldste möllaren och hänger honom."

Hur det stod till med möllarnas moral i Hallamölla är odokumenterat, men säkert blev "tullen" eller svinnet oftast större än 5 % och jag tror inte att det som kom från Piper undgick att drabbas. Att kontrollera var svårt för drängarna och det bjöds nog generöst på brännvin.

Med allt det här och Möllerströms redovisade erfarenheter som bakgrund har jag gjort följande försök att beräkna möllarnas inkomster under de ovannämnda årtiondena, då

kvarnen på Nr 2 var ny och traktens befolkning, liksom Alunbrukets produktion, inte hade börjat sjunka:

Om den nya kvarnen på Nr 2 gick för fullt 200 dagar om året skulle man där kunna mala ca 3500 tunnor spannmål om året, alltså ca 17 tunnor varje dygn. Det innebar att mängden mald blev drygt 4000 tunnor eller 6000 hektoliter per år. Utslaget per dygn motsvarar det 20 tunnor eller 30 hektoliter.

Spannmålspriserna varierade, men 1873 var de ungefär 18 kr/tunna. Låt mig för enkelhetens skull räkna med ett tunnpris på 15 kr. Då skulle den årligen maximalt malda spannmålen få ett värde på 52.500 kr, vilket motsvarar drygt 260 kr per dygn.

Om möllaren tullar in 5 % blir förtjänsten **2.650 kr om året eller drygt 13 kr per dygn**, men om tull tas med 10 % fördubblas inkomsten till **26 kr per dag eller 5.300 kr om året**.

Som en jämförelse kan man ta daglönen för en **manlig arbetare som då var ca 1 krona**. Min farfars far Anders Åkerman anställdes som väktare på Alunbruket år 1875 och fick som lön 5 kronor i månaden och 2 kubikfot råg. Per år blir det 60 kr + ca 75 för rågen (knappt 5 tunnor), vilket motsvarar en **dagslön på 45 öre för 300 dagar**.

Hur stor var då efterfrågan på kvarntjänster den här perioden? Statistiskt har man räknat ut att spannmålsförbrukningen var ca 1,5 tunnor per innevånare. Nästan allt behövde malas för att kunna användas. Innevånarantalet i sockarna kulminerade de här åren. Så här såg de ungefärliga siffrorna ut år 1875: Eljaröd 750, Andrarum 1600 (varav ca 300 på Alunbruket), Brösarp 1500 och Fågeltofta 1100. Upptagningsområdet för kvarnarna i Hallamölla har vid äldre skatteläggningar sagts vara: Eljaröds socken, delar av Andrarums och Brösarps socken samt en del av sockarna i Färs Härad.

Genom att Hallamölla låg nära Alunbruket, vars motsvarighet som arbetsplats inte fanns på många platser, måste möllarna där ha varit gynnade av det dåvarande avlöningssystemet. Arbetarna på Verket, men också de på Christinehofs övriga verksamheter, fick ungefär hälften av sin lön i form av spannmål. Det mesta måste ju malas för att kunna användas. Därmed fanns det här en efterfrågan på kvarntjänster från "löntagare", som inte hade någon motsvarighet på andra orter. Det var sannolikt minst 1000 tunnor "avlöningsråg" som årligen kom att malas.

Allt tyder på att efterfrågan på kvarntjänster var minst så stora som i exemplet här ovan – alltså 3.500 tunnor per år.

Nils Larsson och hans familj arrenderade kvarnen från 1857 till 1878, alltså i 20 år. Den nya kvarnen var kanske inte färdig de första åren och marknaden kan ha blivit sämre på slutet. Men låt oss räkna med en medelinkomst de här 20 åren på 4.000 kronor per år. Då blir min slutsats att periodens inkomster brutto blev 80.000 kronor. Sammanlagda arrendena för både Nr 2 och nr 3 (inkl. marken) var ca 14.000 kronor, vilket ger **ett netto på 66.000 kronor**.

I ovannämnda beräkningar har bara Hallamölla Nr 2 med sin nybyggda kvarn studerats. Men Anna Stampas son Anders arrenderade också under de här gyllene åren **Hallamölla Nr 3** på andra sidan ån, där det fanns en gammal kvarn med bara ett sten-par i drift. Den användes för grovmäld och var 1845 skattelagd för 150 tunnor om året. Till Nr 3 hörde en hel del mark, som jag tror att Anders var intresserad av. Det fanns ingen möllare där efter 1855, men om kvarnen inte var riven fick han genom arrendet, som var ca 300 kronor per år och nästan lika stort som det för Nr 2, monopol på all kvarnverksamhet i Hallamölla.

Naturligtvis gav kvarnen på Nr 3 också inkomster till arrendatorn, men jag gör inga beräkningar på dessa, utan låter dem vara en säkerhetsmarginal för den genomförda kalkylen.

Tilläggas kan att beskattningen av kvarnar hade "normaliserats" och var 1 %.

2018-01-14

Sten Åkerman

Utskrift

4 5 10 100 n. 1 h. a.
7.5.1917, Nr 138.

Bouppteckning

År 1917 den 7 April förklarades av H. Larsson förvarare
i Christinehof med biträde av Erndtbrist och
R. Thüsen samt värdepappersmästare, bouppteckning
efter adlonne handlaude H. Küsser i Gallmollen
Gårds socken, vilken avled därtill den 12 januari
1917 och som arvingar efterlämnade sin hustru S. Jensen
och systersonen Carl Küsser född 1879, Emma Küsser
född 1869, Torgar född 1873 och vistades på obekant ort,
för att berätta på obekant ort vistande Torgars sän,
antänes värdepappersmästare och Händelsens förordnande
för brodern Carl Küsser.

Systrarnas Personer uppgav boet i följande ordning

Tingångar		Kronor	
Kontanta pengar vid dödsutgången Fördrar hos W. Weibull i Sandvikerna Kassageråd och inventariet	393 -	5	62
			398 62
1 byrå 10,-, 1 soffa 15,-, 1 soffa 5,-, 1 skåp 5,-	36 -		
4 bord 10,-, 1 trästol 5,-, 1 järnstol 25,-, 1 väska 0,50	38 50		
2 lampor 0,50, 2 gäststolar 10,-, 1 stenkyl 10,-	15 50		
Köksinventariet 10,-, glas 1,-, Linné 25,-	35 -		
skedar 5 gafflar 5,-, sängkläder 20,-, gångkläder 20,-	115 -	240 -	
Summa tingångar			1137 35
Skulder			
Begravningskostnader	279 43		
Jönarens hustru Torgar Küsser	40 -	319 43	
Summa skulder			319 43

Omr förri boets hugjånge
 avråges boets skulder
 återstår boets behållning

		113
		319
		81

Sämnens upptecknat och värderat betyga

N. Larsson

Ernst Krist Rasmus Thuey

Hu g. något av boet blivit med minn vilja
 dolda eller utelämnade kan jag med en besam
 där så föras

Idolf Persson

Vid denna bouffteckning hava vi varit när
 sände och förklara vi oss med samma nögt
 på samma gång vi härmed, ansäga oss alla
 ansäuspråk och godstänna vi Th. Nilssons
 förordnande av den 5 Mars 1916

Ingvald Persson

Karl Nilsson
 Tustorp N: 6

Anna Nilsson
 Tustorp N: 6

Viderneras:

Ernst Krist

Idolf Nilsson

4 5 10 10 10 10 10

Efterlyst

Da jag nu går in på min 88de födelsdag
har jag efter mycket övervägande beslutat att
minn sinna efterlämnade tillgångar fördelas
sålunda:

Mina närmsta arvingar min familjens bröders
Anders Nilsson i Skörsjö arvingar och min syster
Tingrid Persson härstädet, som gemensamt delat
vara familjens föräldra förmögenhet och där
jag avsett mig min arvdel till deras förmån
dessa jag att inget orätt eller darr, då jag
finn disponerat det till jag eget och där
genom efterlämnat slikt.

Skulle min fränse ske innan den 1^{de}
Maj 1917 skän till Elna Nilsson i Söderåkra
beträffas 50 kr, men överskrif jag sagda
datum förfaller detta.

Den bordsdrott som min systerdotter har
arbetat skän hon ha som en minne.
Efter min begravning som sker i en ^{enskild} ~~skild~~
samt kostnaderna här för järnte elektrarav
utgå, tillfälligt överskrif Tingrid Nilsson
St. // Söndersunda, som en ännu gång
för att den omvårdnad hon haft om
gamla då vi i kunnat reda att yelva, som
en trogen och uppförande hustru.
Den ordnande av att detta testamente
har jag tagit mig frihet att till min gamle
vän Bodsjövärdare R. Carlsson Christensson,
varför hon gör sig betalt med 50 kr och hyffas
att hon ställer med det hela på bästa sätt.
Allt min lilla lott har jag min provi-

Lön för följande års betjäning hos firmans W Weibull
 i Sandsterna som firmans underordnade, denna ut-
 öns hälften då ordrens är utförda med hälften
 i mars och andra hälften i januari då de blivit alla
 liquiderade. De två års förtäring ^{penning} ~~förbrukning~~ utgår
 200 kr ^{penning} på att det räcker till om jag skulle gå
 bort i år.

Strauss och blommor underordnade
 Sämnad hos jag efter sundt förstånd av
 sin vilja förordnat.

Hallamölla den 5te Mars 1906

St. Nilsson

Egenskapsdjuren underskrifterns bevisas på en
 nytt förordnade bitterns bittegas.

J. H. Hallström A. O. Nilsson

Båda i Hallamölla

Förordnade förordnade godkänna i två an-
delar

Ingvald Persson Karl Nilsson
 Anna Nilsson T. L. L. 6

Bevisas. Enligt. St. Nilsson
 Viderneras. St. Nilsson. St. Nilsson

D. ANNA STAMPAS FAMILJ FÖRÄLDRAR & SYSKON.jpg

E. NILS LARSSONS FAMILJ OCH FÖRÄLDRAR.jpg

F. Ättlingar till 'ANNA STAMPA' & NILS LARSSON.jpg

ANDERS LASSON
* 1748-12-11
† 1815-01-22
Torpare

INGAR MÅRTENSDOTTER
* 1773
† 1812 Lönhult, Brösarp

ANNA ANDERSDOTTER Stampa
* 1805-09-06 Lönhult, Brösarp
† 1890-10-05 Eljaröd
Stampägare i Hallamölla, g. Larsson

LASSE ANDERSSON
* 1795-02-27 Lönhult

MÅNS ANDERSSON
* 1797-02-05 Lönhult

GÖRAN ANDERSSON
* 1799-02-05 Lönhult

JOHAN ANDERSSON
* 1803-04-08 Lönhult

KJERSTINA ANDERSDOTTER
* 1807-11-19 Lönhult

MÅRTEN ANDERSSON
* 1810-11-11 Lönhult

NILS LARSSON
* 1803-02-17 Eljaröd
† 1876-02-18 Eljaröd
Möllare, arrendator i Hallamölla

TRULS alias THOMAS NILSSON
* 1828-12-11 Eljaröd
† 1917-01-12 Eljaröd, Hallamölla
Handlande

ANDERS NILSSON
* 1834-08-31 Hallamölla
† 1909-02-21 Lund
Möllare, senare Hemmansäg.

INGRID NILSSON
* 1839-10-25 Eljaröd
† 1924-09-29 Malmö Caroli
Handl. g Persson

LARS MÅRTENSSON

* 1774 Ravlunda, Tostaröd 2

† 1848 Eljaröd

Arrendator Eljaröd 17

BENGTA NILSDOTTER

* 1772 Eljaröd 9

† 1829 Eljaröd

NILS LARSSON

* 1803-02-17 Eljaröd

† 1876-02-18 Eljaröd

Möllare, arrendator i Hallamölla

ANNA ANDERSDOTTER Stampa

* 1805-09-06 Lönhult, Brösarp

† 1890-10-05 Eljaröd

Stampägare i Hallamölla, g. Larsson

TRULS alias THOMAS NILSSON

* 1828-12-11 Eljaröd

† 1917-01-12 Eljaröd, Hallamölla

Handlande

ANDERS NILSSON

* 1834-08-31 Hallamölla

† 1909-02-21 Lund

Möllare, senare Hemmansäg.

INGRID NILSSON

* 1839-10-25 Eljaröd

† 1924-09-29 Malmö Caroli

Handl. g Persson

ANNA ANDERSDOTTER Stampa
* 1805-09-06 Lönhult, Brösarp
† 1890-10-05 Eljaröd
Stampägare i Hallamölla, g. Larsson

TRULS alias THOMAS NILSSON
* 1828-12-11 Eljaröd
† 1917-01-12 Eljaröd, Hallamölla
Handlande

ANDERS NILSSON
* 1834-08-31 Hallamölla
† 1909-02-21 Lund
Möllare, senare Hemmansäg.

INGRID NILSSON
* 1839-10-25 Eljaröd
† 1924-09-29 Malmö Caroli
Handl. g Persson

ELSE JAKOBSSON
* 1864-04-20 Eljaröd som Olsson
† 1943-03-13 Tomelilla
Trolig fader Ola Jönsson, Eljaröd 8

ANNA ANDERSDOTTER
* 1869-07-24 Hallamölla, Eljaröd
† 1954 Frenninge Ålderdomshem
Dör ogift i Frenninge 1954

INGAR ANDERSDOTTER
* 1872-04-23 Hallamölla, Eljaröd

Till USA år 1895

NILS ANDERSSON
* 1874-06-19 Hallamölla, Eljaröd
† 1916-07-10 Andrarum
Hemmason

KARL NILSSON
* 1879-11-25 Andrarum, Illstorp 6
† 1947-10-24 Önnepök, Hörby
Hemmansäg

ANNA Bothilda HALLBY, f. Persson
* 1869-05-15 Skummeslöv (Halland)
† 1950-08-28 Malmö, Sankt Petri

ALMA Thomasine PERSSON
* 1871-03-31 Spjutstorp

Telegrafist

AXEL WALFRID PERSSON
* 1873-06-02 Spjutstorp

BETTY THEA INEZ PERSSON
* 1875-02-03 Spjutstorp

Musiklärarinna

LILLY GERDA MATHILDA HALLBY, f Persson
* 1878-12-18 Tranås
† 1957-12-18 Nylöse, Göteborg
Kassörska